

Boekbesprekingen

Contactadvertenties en het proces van informalisering

Wil Zeegers, *Andere tijden, andere mensen. 'De sociale representatie van identiteit'*. Amsterdam, 1988

Contactadvertenties zijn een geliefd onderwerp van gesprek, vooral aan de borreltafel. Ze zijn wel eens een 'goudmijntje voor sociologen' genoemd, maar tot nu toe heeft geen van hen deze bron aangeboord. Het is de psycholoog Wil Zeegers, die dit terrein nu heeft ontsloten. *Andere tijden, andere mensen* heet zijn verslag van onderzoek naar contactadvertenties in Nederland sinds 1945, waarvan ik de uitkomsten geboeid heb gelezen. Helaas staan ze wat weggestopt in deel II van het boek. Dat komt omdat niet de uitkomsten en hun betekenis voor het begrijpen en verklaren van de sociale processen in naoorlogs Nederland centraal staan, maar de psychologische theorievorming. Daaraan is de meeste ruimte en aandacht besteed: de delen I en III. Het meer empirische middendeel van het boek lijkt Zeegers op te vatten als een 'intermezzo', als een enigszins betreurenswaardige onderbreking van de polemieken over psychologische theorievorming. Zeegers' verklaarde liefde voor de psychologie heeft een gedreven en leesbaar boek opgeleverd, maar dat eerste en laatste deel lijken toch vooral boeiend voor psychologen, als ook voor wie wil weten wat 'iedereen die wil meetellen in de psychologenwereld ... zit uit te broeden' (p. 61). Ik zal er kort over zijn.

Wie wel eens heeft geprobeerd zich mensen zonder geheugen voor te stellen, weet dat de vraag naar 'het nut dan wel de noodzaak van een historische dimensie in psychologische theorievorming' inderdaad kort en krachtig kan worden beantwoord met de titel van het boek: *Andere tijden, andere mensen*. In het eerste deel spitst Wil Zeegers deze 'metatheoretische kwestie' (p. 225) toe op 'de alledaagse representatie van identiteit'. Op dit meer inhoudelijk niveau, door Zeegers 'lager' genoemd, behandelt hij de vraag 'kunnen we de representatie van identiteit geheel en al begrijpen vanuit een universeel en individueel menselijk repre-

sentatie-vermogen of is toevoeging van een sociale dimensie nodig?’ Sociologen die ervan overtuigd zijn dat er geen niet-sociale identiteit bestaat, dat mensen hun identiteit ontleen aan de mensen en groepen waartoe ze zich rekenen en aan die waartegen ze zich afzetten, komt deze vraag als overbodig over, als een gewichtige non-kwestie. Maar het uitvoerig polemiseren op grond van deze vraag is kennelijk van belang voor psychologen die nog de romantiek van een opgesloten innerlijk koesteren - een innerlijk dat ‘in wezen’ is uitgerust als een efficiënt functionerende geluksmachine. Met behulp van Elias’ betoog tegen zo’n ‘homo clausus’ mensbeeld, wijst Zeegers op de betekenis van de ‘sociale dimensie’ voor de psychologie.¹ De ondertitel van het boek luidt dan ook *‘De sociale representatie van identiteit’*. Met een heldere en uitvoerige afweging van argumenten toont hij aan dat mensen zichzelf niet onafhankelijk van anderen kunnen ervaren en zijn conclusie luidt: ‘Het representeren van identiteit kan worden opgevat als het in gemeenschap creëren en constitueren van alledaagse betekenissen van “wie of wat mensen zijn”’ (p. 133).

In deel II stelt Zeegers eerst ‘veranderingen op lange termijn’ aan de orde - een erudiete hutsput uit het werk van een bont gezelschap - en daarna ‘daalt’ hij in dit deel verder af naar concrete sociale processen. Het gaat dan over Nederland na de Tweede Wereldoorlog, toegespitst op veranderingen in de ‘presentatie van zichzelf’. Daartoe analyseert Zeegers contactadvertenties. Voor zijn doel heeft Zeegers eigenlijk niet meer (maar ook niet minder) nodig dan de conclusie dat er systematische veranderingen hebben plaatsgevonden in het zelfconcept van velen. Zo’n conclusie is betrekkelijk gauw getrokken. De structuur van die veranderingen en hun verklaring zijn voor Zeegers vooral het benodigde opstapje om terug te kunnen keren naar de wetenschappelijke psychologie op hogere niveaus van abstractie. Dat gebeurt in deel III. Daar polemiseert Zeegers (opnieuw) uitvoerig in een poging vast te stellen wat de betekenis is van het feit dat identiteiten van mensen plaats- en tijdgebonden sociale constructies zijn, zowel voor de psychologie als geheel als voor een aantal stromingen binnen die wetenschap. In het slotaccoord brengt hij zijn programma nog eens onder woorden: ‘de psychologische structuur van mensen wordt ten dele door henzelf in gemeenschap met anderen gecreëerd’ (p. 302) en deze voortgaande en veranderende betekenisgeving brengt hem tot de conclusie,

tevens de laatste zin van het boek: 'Een historische dimensie als verklaringsprincipe is een inherent gevolg van een sociale interpretatie van de determinanten van menselijk gedrag'. Inderdaad.

Toch, die sociale interpretatie van Zeegers gaat mij niet ver genoeg, en zeker minder ver dan het 'theorema' van De Swaan: Wie wil weten hoe mensen *in* elkaar zitten moet weten hoe ze *aan* elkaar zitten. Zeegers volstaat met het nadrukkelijk wijzen op de betekenis voor psychologen van het feit *dat* mensen aan elkaar zitten; de vragen *hoe* ze met elkaar zijn verbonden en hoe die bindingen verband houden met hun zelfbeeld en sociale habitus laat hij liggen. In wat hij noemt 'de evaluatie' van door hem gesignaleerde veranderingen sinds 1945 in contactadvertenties biedt hij een *culturele* interpretatie, hij ziet ze als veranderingen in cultuur, in ideeën.

Uitspraken over verbanden tussen gewijzigde ideeën en gewijzigde verhoudingen zijn schaars en verre van systematisch. En als zo'n verband wordt gelegd, zoals in de zin 'Door de enting op "vriendschap" is in het model van een verhouding een zekere gelijkheid geïntroduceerd' (p. 223), ligt het verkeerd: dan ligt het primaat bij de ideeën. Ook van Elias maakt Zeegers een ideeën-historicus:

Volgens Elias' proces van rationalisering wordt de invloed van affect op menselijk gedrag steeds meer ingedamd door 'Gedankenmodelle' (p. 158).

Zeegers reïficeert hier: niet gedachtenmodellen maar mensen dwongen elkaar hun affecten steeds verder in te dammen naarmate zij sterker verweven raakten in het web dat zij in hun overlevingsdrang samen sponnen. Dergelijke reïfificaties verduisteren het zicht op de samenhang tussen veranderingen in de denkbeelden die mensen er op na houden en die in hun onderlinge (machts- en afhankelijkheids)verhoudingen.

In het deel dat over de contactadvertenties gaat onderscheidt Zeegers drie veranderingspatronen, golfstromen genoemd: die van 1945 tot heden, die van 1965 tot heden en die van 1975 tot heden. Die golfstromen hebben elkaar versterkt en versneld. Ik zal ze samenvatten en van commentaar voorzien.

De *golfstroom*-⁴⁵ omvat veranderingen in het gebruik van woorden als beschaving, net, stand, degelijk, dame, heer, en in verwijzingen naar inkomen, bezit, beroep, vaste baan en lengte.

De eerste vier woorden werden steeds minder gebruikt en ze verdwenen vrijwel geheel. De aanduidingen 'Dame' en 'Heer' worden tegenwoordig alleen nog door ouderen gebruikt. Ze verwezen destijds niet alleen naar het sekseverschil, maar eveneens naar rang, stand en beschaving. Ook 'financiële en materiële voorzieningen' en het beroep of de 'goede positie' van mannen verloren vanwege hun verwijzing naar verschillen in sociale klasse en status hun geprononceerde plaats. Om dezelfde reden verdwenen omschrijvingen van het uiterlijk met connotaties van beschaving en status, zoals 'goed voorkomen' of 'nette verschijning'. Zeegers interpreteert deze veranderingen vooral als een uiting van wat hij 'het spel der vanzelfsprekendheden' noemt, bijvoorbeeld: 'Naarmate de algemene welstand geleidelijk stijgt en het vanzelfsprekender wordt dat mannen een goede en vaste baan hebben, verdwijnen inkomsten, materieel bezit, beroep en een vaste baan in de representatie van identiteit' (p. 195). Hoe dit 'spel der vanzelfsprekendheden' deel is van een bredere structurele verandering ontgaat hem grotendeels. De manier waarop de afnemende sociale ongelijkheid en sociale afstand óók doorwerkt in omgangsvormen en omgangsidealen, ook de intieme, of, anders gezegd, hoe in emancipatieprocessen de manieren om respect en zelfrespect te verwerven veranderen, lijkt buiten zijn gezichtsveld te vallen.

Dat gezichtsveld heeft hij zelf ingeperkt door nadrukkelijk te stellen: 'het sociale proces van representeren hoeft niet bestudeerd te worden met groepen als ingang' (p. 128). Even nadrukkelijk wil hij begrippen als groepsidentiteit uitsluiten omdat ze

op zijn minst de schijn wekken van transsituatoneel constante kenmerken. Het gevaar hiervan is dat het dynamische en communicatieve karakter van sociale representaties wordt overschaduwed door het beeld van een groep met bepaalde vaststaande kenmerken, waaronder representaties (p. 127).

Zo ontnemt hij zich de woorden en het zicht op elk mogelijk verband tussen veranderingen in groepsidentiteiten en die in individuele. Door groepsidentiteiten buiten beschouwing te laten kan

Zeegers slechts door een kier van hedendaags individualisme naar het verleden kijken en ziet hij niet wat het betekent dat verwijzingen naar *groeps*identiteit zoals stand, beschaving, netjes e.d. werden vervangen door aanduidingen van *individuele* emotie-regulering zoals introvert, warm, spontaan, e.d. Begrippen als beschaafd en netjes noemt Zeegers eendimensionele, morele kwalificaties en hij vraagt zich af of ze 'persoonlijkheidskenmerk' dan wel 'persoonskwalificatie' zijn (p. 188). Het waren echter groepskenmerken, verwijzingen naar de wij-identiteit, naar de 'soort', met name de sociale laag waartoe men zich rekende. Zeegers stelt dus de verkeerde vraag. De beschouwing die hij eraan wijdt is zinloos en brengt hem tot de inderdaad

merkwaardig klinkende conclusie dat dispositionele kenmerken van een persoon, als onderdeel van identiteit, in de vroege naoorlogse jaren - afgezien van het sekseverschil - meer dan nu constructies waren van identiteiten zonder aanzien des persoons! (p. 213).

Nog merkwaardiger lijkt het mij, dat Zeegers nauwelijks ingaat op de betekenis van de destijds nog veel grotere verschillen tussen de sociale lagen, die het 'aanzien des persoons' grotendeels bepaalden. Pas sinds de jaren zestig zijn de meer individuele verschillen op gaan vallen. 'Iemand thuisbrengen' in overdrachtelijke zin betekende in de eerste plaats iemand *sociaal* plaatsen. Nu zou dat 'een etiket op iemand plakken' heten. Destijds gaven de woorden aan dat de betrokkene behoorde tot degenen die 'weten hoe het hoort' en die zich daar ook naar gedroegen. Het kwam neer op de garantie dat men bij nadere kennismaking verschoond zou blijven van het 'primitieve', 'grillige' en 'minderwaardige' gedrag zoals dat in minder beschaafde sociale lagen voorkwam. Deze en andere verwijzingen naar een 'beter' en een 'minder' soort mensen, naar hiërarchische *groeps*verschillen zijn verdwenen dan wel getaboeëerd geraakt naarmate onderliggende sociale lagen en groepen zich emancipeerden. Naarmate die emancipatie voortschreed werd de Nederlandse samenleving homogener. Het was een proces van sociale egalisering waarin de contrasten tussen de sociale klassen verminderden. In dat proces verminderden ook de contrasten in beschaving, in gedrag, met name directe uitingen van superioriteit (en inferioriteit) werden als steeds pijnlijker ervaren: een belangrijke motor van het individualiseringsproces.

In de *golfstroom*-’65 werd ‘samenwonen’ in toenemende mate een zelfstandig doel. De begrippen ‘vriend’ en ‘vriendin’ werden steeds vaker gebruikt ter aanduiding van de gezochte geliefde. Een verhouding werd zo tot een bijzondere vriendschap die, in het ‘samenwonen’, minder de erkenning en bevestiging van anderen behoeft dan bij het huwelijk. Deze individualistische afwijzing van anderen werd ook zichtbaar in de tanende invloed van religieuze autoriteiten en kwam verder tot uiting in het toenemend formuleren van de advertentietekst in de eerste persoon, als een ‘(open) brief aan een onbekende’ - ‘ik zoek jou’. De individualisering klonk verder door in ‘de sterke opkomst van persoonlijkheidskenmerken als onderdeel van identiteitsconstructies’ en in het noemen van ‘emotionaliteit als algemeen persoonlijkheidskenmerk’ (pp. 200-201). Hierbij valt aan te tekenen dat ‘openheid’ en ‘eerlijkheid’ voor beide seksen steeds belangrijker werden, maar dat ‘gevoelig, spontaan en emotioneel’ seksespecifiek bleven, d.w.z. vaker vrouwen typeerden. Ook het gebruik van uit de psychologie afkomstige noties nam toe: een zich voortzettende *psychologisering*. Dat mensen van individu tot individu verschillen werd steeds sterker geaccentueerd - ‘In *golfstroom*-’65 wordt allengs persoonlijkheid gerepresenteerd als kenmerk van identiteit’ (p. 213) - en vrijwel elke verwijzing naar groepsverschillen verdween. Naarmate de welstand, vooral de ‘gemoedsrust van de verzorgingsstaat’ zich verbreidde en mensen minder *direct* afhankelijk raakten van betrekkelijk kleine en hechte netwerken, terwijl de *indirecte* afhankelijkheid van allen van elkaar door middel van de staat toenam, kwam het accent te liggen op de bevrijding uit knellende groepsbanden en konden mensen zich persoonlijker en psychologisch profileren. Hun wijk-balans verschoof richting ik-identiteit en op die manier hadden de arrangementen van de verzorgingsstaat hun uitwerking op zowel de verhouding *tussen* als die *in* mensen.

Het vermelden van iemands opleiding gebeurde wél steeds vaker, óók bij vrouwen, die soms ook hun beroep gingen vermelden. Gevolgde opleiding en het beroep van vrouwen werden *niet* als groepskenmerk ervaren, maar als resultaat van individuele inspanningen en prestaties. Als persoonlijk kenmerk van individuen werden ook de ‘interessen’ en favoriete bestedingen van (vrije) tijd, zoals reizen, praten, vrijen, eten of museumbezoek, steeds vaker genoemd.

De vermelding van iemands lengte nam al in de eerste golfstroom sterk toe, en in deze werden de verwijzingen naar uiterlijk gedifferentieerder en gevarieerder, bijvoorbeeld: 'sportief, representatief, aantrekkelijk, charmant'. De eerste twee werden nu ook steeds vaker door mannen gebruikt.

In de *golfstroom-'75* werd de term 'relatie' het overkoepelende begrip voor een verhouding, d.w.z. voor een betrekking tussen twee in principe onafhankelijke individuen die allerlei aspecten van hun betrekking nader met elkaar kunnen regelen, ook bijvoorbeeld om het huishouden niet met elkaar te delen, dus om een LAT-relatie te onderhouden. Wat ze met en voor elkaar doen en laten en wat niet is openlijk voor onderhandeling tussen 'gelijkwaardige' - een woord dat steeds vaker opdook - partners vatbaar geworden. Het model (of figuratie-ideaal) van een verhouding 'heeft zich gedifferentieerd in zijn contractuele aspecten (samenwonen, onderlinge verplichtingen), in zijn tijds- en activiteitsaspecten en in zijn affectieve aspecten' (p. 206). Affectieve verlangens - warmte, geborgenheid, intimiteit, kameraadschap - werden steeds vaker als doel genoemd. Hetzelfde geldt voor 'duurzaamheid': naarmate vastheid en duurzaamheid van een verhouding minder vanzelfsprekend werden, kreeg een vermelding ervan als doel meer zin, een voorbeeld van 'het spel der vanzelfsprekendheden'. Een ander voorbeeld daarvan is dat naarmate homoseksuelen gingen deelnemen aan het contactadvertentieverkeer de geslachtelijke voorkeur niet langer als vanzelfsprekend volgde uit de eigen sekse.

In de *golfstroom-'75* is 'een verhouding (...) *niet* langer een aanvulling van een *deficiëntie*, maar een *verrijking* van een volwaardig afzonderlijk en zelfstandig bestaan' (p. 220) geworden. Deze norm van zelfgenoegzaamheid - 'je mag elkaar niet *nodig* hebben, je moet 't alleen kunnen' - komt ook voor in de humanistische psychologie van Maslow en Fromm, maar komt daar volgens Zeegers niet uit voort. Hij ziet hier een 'culturele golfstroom... die zowel waarneembaar is in de psychologie als in de common sense' (p. 221). Inderdaad, ook mij dunkt dat individualisering en psychologisering deel uitmaken van blinde sociale en psychische processen waaraan ook wetenschappelijke psychologen zich niet kunnen onttrekken.

Naast individualisering en psychologisering, door Zeegers per-

sonalisering genoemd, signaleert ook hij een toegenomen besef van veranderlijkheid en een sterkere situatiegerichtheid - een differentiëring naar situatie en moment, bijvoorbeeld 'soms actief, soms lui'. Hij noemt dat temporalisering:

Temporalisering van het model van een verhouding verwijst naar de toenemende differentiatie van het doel van een verhouding naar tijd en activiteiten. Enigszins simplificerend gesteld: was vroeger het doel van een verhouding het leven delen tot de dood ons scheidt, nu is het doel samen activiteiten ontplooiën, variërend in aantal, aard, frequentie en duurzaamheid. *Temporalisering van identiteit* verwijst naar een veranderende representatie van persoonlijkheid, van transsituationeel constant naar transsituationeel variabel (p. 214).

Deze golfstroom gaf een versnelling en uitbreiding te zien in de vermelding van emotionele kenmerken: emotionaliteit was niet langer tot vrouwen beperkt, ook mannen presenteerden zich steeds vaker als 'opgewekt, lief en zacht'. Verwant hieraan is het toegenomen gebruik van terminologie die naar de psychische huishouding verwijst, zoals 'introvert' of 'scheiding verwerkt'. Een andere interessante verandering is de betekeniswijziging van 'jong' (en 'oud'). Steeds oudere mensen gingen zich jong noemen. Het door Veronica genaaste gezegde 'je bent jong en je wilt wat' werd blijkbaar omgedraaid, zegt Zeegers: je wilt wat, dus ben je jong. In overeenstemming hiermee werden woorden als 'ondernemend' en 'dynamisch' steeds vaker gebruikt.

Het belang dat aan uiterlijk wordt gehecht, is in deze (voorlopig) laatste golf opnieuw toegenomen. Zeegers probeert dit te verklaren in samenhang met het toegenomen belang van emotionaliteit. Hij biedt twee verklaringen, een die verwijst naar het toegenomen belang van 'authenticiteit' en een die naar 'het groter wordend belang van hedonistische beleving' verwijst, het lichaam als bron of voertuig voor activiteiten én als bron van genot (p. 219). Beide zijn, lijkt mij, géén verklaringen; de vraag waarom lichamelijke en emotionaliteit zijn toegenomen wordt slechts verschoven naar die waarom hedonisme en de waardering voor oprecht en eerlijk toenamen.

De verklaring van deze toename van lichamelijke en emotionaliteit die ik zou willen bieden, schuilt in - het zal niet verbazen - het proces van informalisering. Alvorens daartoe over te gaan

lijkt het zinvol eerst een correctie op Zeegers' opvatting van emoties en informalisering aan te brengen. Hij beweert namelijk dat representaties van identiteit informeler zijn geworden, maar niet emotioneler (pp. 215-216). Dit onderscheid maakt hij vanwege 'de toon' die 'steeds bedeesd' blijft (bijvoorbeeld 'Ik kan het *best goed* vinden met mezelf, maar heb *toch* behoefte aan die ene kameraad') om dan te concluderen: 'Wat toeneemt in de golfstromen-'65 en -'75 is het "representeren", het niet-emotioneel weergeven van emotionaliteit of emotionele kenmerken... De enige mogelijke "echte" emotie in de representatie van identiteit is de verwijzing naar "eenzaamheid"'. Hier blijkt dat Zeegers gelooft in het onderscheid tussen echte en valse emoties. Elders spreekt hij nog over 'de paradox van emoties als gerationaliseerd onderdeel van identiteit' (p. 223). Een bedeesde of een anders *getoonzette* uiting van emoties begrijpt hij kennelijk als een rationalisatie in Freudiaanse zin. Echter, gereguleerde en geregisseerde emoties kunnen misschien een bedeesde of gerationaliseerde indruk maken, maar dat maakt ze niet minder 'echt'. De emoties van mensen die erin slaagden er niet door 'bevangen' te zijn of te blijven, zijn daarom nog niet minder echt. Voor Zeegers wel, lijkt het. Zijn formuleringen erkennen alleen het direct uiten van rauwe emoties als 'echt', een romantisering.² Immers, dergelijke uitingen komen vrijwel alleen bij babies voor en ze zijn, als kinderen opgroeien al gauw vrijwel onmogelijk (door conditionering, zich eigen gemaakte emotieregulering) zowel als gevaarlijk voor zichzelf en anderen. In de steeds hechtere netwerken van interdependenties zijn de kunst van het dwingen en gedwongen worden in de omgang zowel als de kunst aan die dwang te ontsnappen, hoger opgeschroefd. Daarom is de wijze van emotieregulering steeds meer als een kunst en een kunde gaan gelden, en ook omgekeerd bestaan veel kunsten en kundes op voorwaarde van regulering, dosering en timing van emoties. De manier waarop iemand zijn emoties beheerst is steeds belangrijker geworden als middel om zich in sociale krachtmetingen als persoonlijkheid te onderscheiden. Met het toenemen van de zelfdistantie, naarmate mensen zich bewust werden van hun emotiebeheer en hun 'representatie van zichzelf', nam ook het verlangen naar authenticiteit toe.³ Er is daarom een steeds grotere premie komen te staan op het in staat zijn emoties 'bedeesd' te uiten zonder afbreuk te doen aan de 'echtheid' of 'authenticiteit' van die emoties. Als dus

in advertenties nu emoties worden geuit waar ze vroeger zoveel mogelijk werden ingehouden, dan zijn die advertentieteksten emotioneler geworden. ‘Representaties van identiteit’ zijn dus informeler én emotioneler geworden; ‘emancipatie van emoties’ is dan ook een noodzakelijke voorwaarde voor informalisering.

In vele voorafgaande eeuwen voltrok zich een proces in de andere richting: formalisering. In dat proces is het uiten van emotionele en lichamelijke sensaties steeds verder aan banden gelegd en uit het sociale verkeer gebannen. Dat is gebeurd vanwege de eraan verbonden gevaren: in het uiten van dergelijke sensaties kon men zelf dóórslaan dan wel anderen uitlokken tot uitbarstingen van fysiek en seksueel geweld. De ontwikkeling van geweldsmonopolies binnen nationale staten heeft het gebruik van geweld ter beslechting van conflicten aan banden gelegd, maar zolang grote groepen gebrekkig geïntegreerd bleven in de nationale samenlevingen, bleven ook de contrasten in emotieregulering groot, onttrokken velen zich aan de dominante code voor ‘beschaafd’ gedrag en bleven die gevaren actueel. Ook in het bestuurlijke en commerciële verkeer stond het tonen van dergelijke sensaties tot voor kort vrijwel gelijk aan het tonen van zwakke plekken. De uitdrukking ‘emotioneel worden’ heeft nog steeds de betekenis van ‘zijn emoties niet onder controle hebben, erdoor bevangen zijn’. In processen van deling en coördinatie van maatschappelijke functies dwongen steeds meer mensen elkaar in steeds nauwer ‘gebaande paden’ voor het reguleren van emoties, lichamelijkeheid en uiterlijk. Naarmate deze dwang tot zelfbedwang via de dominante sociale gedragscode vanzelfsprekender werd voor alle groepen binnen de nationale samenleving en als deel van het geweten automatisch functioneerde, ontstond er ruimte voor het losser en gevarieerder worden van de sociale gedragscode: informalisering. Dat advertentieteksten lichamelijker, emotioneler én informeler zijn geworden past in dit proces van informalisering, een proces dat dominant werd in het ‘fin de siècle’ en dat zich in dezelfde richting doorzette in de ‘roaring twenties’ en in de jaren zestig en zeventig, ongeveer zoals de golfstromen die Zeegers beschrijft. De conclusie die Zeegers aan zijn empirisch onderzoek verbindt sluit hier nauw bij aan:

Het culturele raster voor identiteit is in de afgelopen veertig jaar in hoofdzaak veranderd doordat de mogelijkheden tot het uitvergrooten van details van een afzonderlijke persoon zijn toegenomen. De nuancing en de differentiatie in identiteiten en in vormen van een verhouding zijn groter geworden; het raster zelf echter is niet minder stringent dan vroeger' (p. 224).

Niet alleen de afgelopen veertig jaar maar al vanaf het einde van de vorige eeuw zijn de Algemeen Beschaafde Omgangsvormen lossier, genuanceerder en gevarieerder geworden. In zekere zin heeft Zeegers gelijk met zijn opmerking dat het in toenemende mate uiten van emoties een 'doorbreking van de unilineariteit van het civilisatieproces' (p. 158) inhoudt. Inderdaad kan het lange termijn informaliseringsproces worden beschouwd als een omkering van de 'trend' die Elias beschreef. Maar, gelet op de eisen gesteld aan de beheersing en regulering van driften en emoties is er tevens sprake van een voortzetting van deze 'trend': de voortgaande verbanning van extremere vormen van superioriteit en inferioriteit uit het spectrum van omgangsvormen en de subtielere vormen van dwingen en gedwongen worden stelden steeds hogere eisen van wederzijds verwachte zelfbeheersing. Dát 'raster' is inderdaad niet minder 'stringent' geworden.

Het is op grond van de uitbreiding van de wederzijds verwachte zelfcontrole dat het besef van én het spreken over erotische aantrekkings- en afstotingskracht ('evaluatieve opmerkingen over het uiterlijk', p. 251) konden toenemen. Uitingen van verlangen naar de 'beschaafde' genoegens van een zoveel mogelijk op elkaars genot afgestemd en daarin aan elkaar gewaagd lichamelijk contact, klonken steeds luider. Hetzelfde geldt voor zo eerlijk mogelijke gesprekken over meer of minder lichamelijke ervaringen, emoties en reguleringen daarvan. Nog in de jaren twintig en dertig was de angst voor het verlies van zelfbedwang in de omgang tussen de seksen wanneer de traditionele sociale dwang weg zou vallen groot. Wat het historische novum van een niet gechapperonneerde, dus 'vrije' omgang tussen de seksen in danslokalen voor angst opwekte blijkt bijvoorbeeld uit het *Rapport der regerings-commissie inzake het dansvraagstuk*. Daarin wordt de regering onder andere aanbevolen om dansmeesters die 'toezicht houden' aan te stellen. Ook een uitspraak als 'haalt men de tucht

weg, dan spuit de seksualiteit naar buiten' liegt er niet om.⁴ Pas als voldoende mensen zichzelf voldoende (kunnen) bedwingen krijgen experimenten in het (kunnen) laten vieren van de teugels kans van slagen. De uitdrukking 'controlled decontrolling of emotional controls' - door Zeegers zonder argumenten dubieus genoemd (p. 158) - is buiten de context van de hier aan de orde zijnde balans tussen de dwang van anderen en zelfbedwang niet goed te begrijpen.⁵ Tot dezelfde context behoort de uitbreiding van tussenmenselijke identificaties en de 'vergroting van nuances en variaties binnen een vermindering van contrasten en uitersten', inzichten waarmee Zeegers eveneens problemen heeft (pp. 157-169).

Kennis van eigen en andermans gevoelens en gevoeligheden vormde - en vormt op elk moment - een primair oriëntatiemiddel in alle onderlinge krachtmetingen. Die kennis was en is geboden om respect af te dwingen (en zelfrespect te verwerven), om uitbarstingen van geweld en vernederingen die onder schevere verhoudingen nog tot de orde van de dag behoorden te kunnen voorkomen, en zij vormt tegelijkertijd een hulpbron voor het vergroten van de kansen op relatief duurzame materiële en immateriële bevrediging. Naarmate het netwerk van onderlinge afhankelijkheden waarin mensen leven dichter en hechter is, groeit de druk om zich van dat culturele kapitaal te voorzien en zich die zelf- en mensenkennis te verwerven. Dat kan slechts door zich in te leven, door zich met anderen te identificeren. Maar juist dáárom groeiden zowel het verlangen als de mogelijkheden om zich binnen die grotere identificatie-eenheid van Nederlanders, Europeanen of de mensheid als geheel, te onderscheiden van de groepen tot wie men zich *niet* rekent: een voorbeeld van een vergroting van de nuances en variaties binnen een vermindering van contrasten en uitersten.

Nog een voorbeeld: naarmate de Nederlandse staat integreerde, de belangen van de natie als geheel in zich verenigde en de identificatie van alle Nederlanders met elkaar daardoor toenam, in die mate werd het mogelijk subnationale en regionale onderscheidingen sterker te beklemtonen. Als Zeegers meer in termen van *balansen* zou hebben gedacht - zoals die tussen nationalisering en regionalisering, tussen identificering en individualisering, en tussen formalisering en informalisering -, dan had hij het verband tussen veranderingen in het zich identificeren en de vergro-

ting van de nuances en variaties zeker helderder voor ogen gekregen dan hij het nu toch al zag:

Het aantal mensen waarmee men zich identificeert *op één bepaalde categoriseringsdimensie* wordt kleiner. De uitbreiding van het systeem van categoriseren heeft echter ook tot gevolg dat men zichzelf tegenwoordig tot meer 'groepen' rekent dan vroeger. Wie de som op wil maken van de *totale* mate van identificatie van mensen met elkaar, moet van goede huize komen en niet alleen in rekenkundig opzicht. Mij staat hier een eenvoudiger conclusie voor ogen: de representatie van identiteit, het antwoord op de vraag 'wie ben ik' en 'wie is hij/zij?' is tegenwoordig *gevarieerder* dan vroeger (p. 169).

Gelukkig kom ik van goede huize: de 'eenvoudiger conclusie' gaat voorbij aan het verband tussen de toegenomen variaties en het feit dat men zichzelf tegenwoordig niet alleen tot méér groepen rekent, maar ook tot *grotere* identificatie-eenheden. Een Europese oorlog zou nu als een burgeroorlog worden ervaren. Binnen de *grotere* identificatie-eenheden is de individuele en collectieve afwijzing van vernietiging en vernedering in de omgang in kracht toegenomen. Deze schaalvergroting van identificaties zet tevens aan tot het verlangen zich sterker als individu te profileren.

De gegroeide kennis van en gevoeligheid voor de verhoudingen *tussen* individuen en groepen is een *sociologisering*, dezelfde groei inzake de verhoudingen *in* individuen een *psychologisering*, de gegroeide wens zich duidelijker als individu te profileren is een verschuiving van de wij-ik-balans in de richting van *individualisering*.

Tenslotte nog een opmerking over het relativisme. In de sociale wetenschappen leidt dat relativisme vaak tot 'filosofisme', tot zinnen als: 'Een versie is juist, als zij waar is een wereld' (p. 270). In golfstroom-'75 is een versie van het relativisme ook onder een breed publiek gangbaar geworden. Simpel gezegd komt het erop neer dat iedereen op zijn eigen manier gelijk heeft en dat niemands gelijk beter is dan dat van een ander en 'dus' mag worden opgelegd. Het (cultureel) relativisme lijkt dus deel te zijn van het blinde sociale en psychische proces waarin ook het idee van de individuele zelfgenoegzaamheid is opgenomen en dat

zowel de sociale wetenschappen als de rest van het sociale leven raakte. Toch wordt het relativisme slechts sporadisch in verband gebracht met democratiseringen, met machts- en statusverhoudingen. In zo'n perspectief zou wat Zeegers 'verandering in betekenisgeving in common sense' (p. 196) noemt, worden geformuleerd als: verandering in *dominante*, gangbare betekenis. Het staat immers niemand vrij om betekenissen toe te kennen en zeker niet om ze tot gelding te brengen. Het relativisme is dan ook direct verbonden aan gevoelens van meer- en minderwaardigheid, aan de reputatie van zowel sociale wetenschappers als de objecten van hun studie. Het roept namelijk vragen op zoals 'Wie ben jij dat je mij zou kennen? Wie ben ik dat ik jou zou kennen?' (It takes one to know one, niet waar!) en 'Wiens definitie van de relatie en de situatie wordt tot gelding gebracht?' Dit soort vragen kunnen het respect en zelfrespect aantasten van allen die uit hoofde van hun functie pretenderen een antwoord te kunnen geven. Het probleem de inzichten van het relativisme recht te doen en tegelijkertijd de kennis en de status van experts te kunnen blijven claimen, dwingt tot het zoeken en vinden van steeds subtielere en dwingender verbanden tussen theorie en empirie, tot hogere niveau's van synthese. Deze dwang wordt treffend geïllustreerd door het feit dat Zeegers 'experts' tussen aanhalingstekens plaatst, als hij verschillen in het werk van Burckhardt, Elias en de Romeins wil benadrukken (p. 138). Daarin schuilt een stimulus tot nader empirisch onderzoek van de overeenkomsten en verschillen in de ontwikkeling van samenlevingen volgens de historisch vergelijkende methode. Het relativisme zet ertoe aan de structuren in de veranderingen op verschillende plaatsen en in verschillende perioden te achterhalen.

Cas Wouters

Noten

- 1 Ook Zeegers ontloopt het homo clausus mensbeeld niet altijd. Zijn zin 'het innerlijk of de persoonlijkheid wordt steeds meer het enige toevluchtsoord voor privéleven en authenticiteit' (p. 147) bevat de typische homo clausus gedachte dat elke uiting van het innerlijk of de persoonlijkheid zowel het ware privéleven als de echtheid van persoonlijke emotie zou verwoesten:

- een waar schrikbeeld.
- 2 Uitvoeriger kritiek hierop formuleerde ik in 'Stewardessen en de sociologie van emoties', *Sociologisch Tijdschrift*, 14 (1988), 4.
 - 3 Het verband tussen dit romantisch verlangen en de toegenomen eisen gesteld aan de emotieregulering is fraai samengevat in de zin: 'The more the heart is managed, the more we value the unmanaged heart', A.R. Hochschild, *The Managed Heart*, Berkeley 1983, p. 192.
 - 4 Deze uitspraak van Dr. P.H. Ritter jr. en het dansrapport ('s-Gravenhage 1931) behoren tot het bronnenmateriaal, gebruikt in mijn artikel 'Gewenste en ongewenste intimiteiten', *Intermediair*, 22 (21 november 1986), 47.
 - 5 Vgl. Artur Bogner, *Zivilisation und Rationalisierung. Die Zivilisationstheorien Max Webers, Norbert Elias' und der Frankfurter Schule im Vergleich*, Opladen 1989, p. 78: '... die These einer "Zunahme" der Selbstzwänge funktioniert für die siebenhundert Jahre vor dem Ersten Weltkrieg recht gut als Orientierungshypothese für die Ordnung der empirischen Daten. Auf der anderen Seite dringt die Idee einer "controlled decontrolling" tiefer in manche Phänomene der gegenwärtigen sozialen Realität ein als die herkömmlichen Interpretation einer unmittelbaren Verminderung sozialer Zwänge'.

Grote lijnen, vage contouren

Bram Kempers, *Kunst, macht en mecenaat. Het beroep van schilder in sociale verhoudingen 1250-1600*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1987, 439 pags., prijs f 49,50

Twee jaar geleden verdedigde de socioloog Bram Kempers aan de Universiteit van Amsterdam zijn proefschrift *Kunst, macht en mecenaat*; tegelijkertijd verscheen de handelseditie bij de Arbeiderspers. Zijn dissertatie heeft inmiddels veel stof doen opwaaien in academisch Nederland, getuige ook het grote aantal recensies en reviews.¹ Hier wil ik vooral ingaan op de vraag hoe sociologisch onderzoek als dat van Kempers kan bijdragen tot de beoefening van de kunstgeschiedenis.

'Kunstgeschiedenis als sociologische opgave' noemt Kempers het zelf in het fascinerende inleidende hoofdstuk, waarin de theoretische grondslagen van zijn studie op een heldere manier worden gepresenteerd. Hing iemand als Vasari in de zestiende eeuw de geschiedenis van de kunst nog op aan enkele grote individuen (de titel van zijn tractaat *Levens van de meest voortreffelijke schilders, beeldhouwers en architecten* is veelzeggend), het lijkt thans verstandiger om de kunstenaars van de Renaissance te beschouwen als leden van een beroepsgroep, die binnen bepaalde

sociale figuraties functioneerden. De Italiaanse schilders verenigden zich in organisaties met regulerende functies (gilden, academies), ontwikkelden in de loop der tijd specialistische vaardigheden en stelden op den duur een gemeenschappelijke ideologie op schrift. Zo tekent zich langzaam maar zeker, en niet zonder fluctuaties, tussen de dertiende en de zestiende eeuw een professionaliseringsproces af.

Een dergelijke ontwikkeling zou evenwel niet mogelijk zijn geweest, indien er niet van de maatschappij voortdurend impulsen waren uitgegaan. Schilders waren immers niet alleen van elkaar afhankelijk, maar ook van anderen, in het bijzonder van de instanties die hen opdrachten verstrekten. Dit mecenaat wordt gekarakteriseerd door een grote dynamiek, die samenhangt met veranderingen in maatschappelijke verbanden. 'Op een hoger abstractieniveau blijken ontwikkelingen in professionalisering ingebed te zijn in meer omvattende sociale veranderingen, die zich laten duiden met...de begrippen staatsvorming en civilisatie' (p. 18), twee concepten die ontleend zijn aan de sociologie. De opdrachtssituaties dienen als de concrete verbindende schakel tussen kunstwerk (kunstenaar) en publiekgroepen. Kunstenaars werden steeds opnieuw aangespoord artistieke vernieuwingen door te voeren. De kunstwerken moeten worden beschouwd als sociale oriëntatiemiddelen, als vehikels van opvattingen omtrent macht en beschaafd gedrag; zij functioneren op hetzelfde normatieve niveau als het gesproken en het geschreven woord.

Kempers' sociologische benadering is boeiend vanwege de oorspronkelijke manier waarop ontwikkelingen in de kunst met veelomvattende maatschappelijke processen in verband worden gebracht. Onlangs nog bevestigde W. Brulez in zijn boek *Cultuur en getal. Aspecten van de relatie economie-maatschappij-cultuur 1400-1800* (Amsterdam 1986) dat economische groei niet noodzakelijkerwijs aan de basis hoeft te liggen van de bloei van de kunsten. Hij wees daarentegen op het belang van politieke factoren door vast te stellen dat culturele creativiteit niet zelden samenhangt met actieve machtsuitbreiding, hetzij van een stedelijke oligarchie, hetzij van een vorst. Kempers houdt er genuanceerder opvattingen op na omtrent de relatie tussen macht en cultuur. Hij onderkent de historische implicaties van het civiliseringsproces: zijn sociologische achtergrond stelt hem in staat sociale mechanismen fijnzinnig te analyseren.

De door Kempers gepropageerde analyse van de (kunst)-

geschiedenis met behulp van sociologische kernbegrippen impliceert tegelijkertijd een steeds verder afstand nemen van het historisch materiaal. Wij bevinden ons op een hoog niveau van abstractie. Dat beseft ook Kempers: 'De aandacht voor langetermijnontwikkelingen en veelomvattende sociale verbanden brengt het gevaar met zich mee dat te veel wordt geabstraheerd van incidenten en individuen'. Dit bezwaar probeert de auteur te ondervangen door op cruciale momenten een schilder of opdrachtgever voor het voetlicht te brengen. Hij richt zich met name op die groepen van opdrachtgevers die in de opeenvolgende perioden de voornaamste opdrachten hebben verstrekt en daarmee de dynamiek van het mecenaat gestalte hebben gegeven: de bedelorden van de twaalfde en dertiende eeuw, de stadstaat Siena rond 1300, de in de vijftiende eeuw in een onderlinge concurrentieslag verwikkelde Florentijnse koopmans- en bankiersfamilies, Federico da Montefeltro, hertog van Urbino, paus Julius II en tenslotte Cosimo I, groothertog van Toscane. De door hen in opdracht gegeven paneelschilderingen en fresco's worden in de hoofdstukken 2 tot en met 4 aan een gedetailleerd onderzoek onderworpen. Helaas, het moet gezegd, Kempers laat daarbij nogal eens een steekje vallen.

Zijn interpretatie van de door Ambrogio Lorenzetti geschilderde frescocyclus van het *Goede en het Kwade Bewind* in de *Sala della Pace* van het Palazzo Publico te Siena blijft tamelijk oppervlakkig aangezien geen systematisch onderscheid wordt gemaakt tussen de beeldelementen die op de door hem van essentieel belang geachte stadswetten teruggaan, en de iconografische eigenaardigheden die aan andere literaire bronnen zijn ontleend.

In het hoofdstuk over de Florentijnse families wordt de beroemde Sassetti-kerk van Domenico Ghirlandaio representatief geacht voor de laat vijftiende-eeuwse opdrachtverhoudingen. Terwijl in de dertiende eeuw de belangrijkste opdrachten nog altijd door de *Laudesi* werden verstrekt, is aan het eind van de vijftiende eeuw hun rol zo goed als uitgespeeld, volgens Kempers. Inmiddels waren het de invloedrijke Florentijnse koopmans- en bankiersgeslachten die bepaalden welke voorstellingen in de kerken van de verschillende kerken moesten worden geschilderd. De families Tornabuoni, Sassetti en Ricci bestreden elkaar het recht om het koor van de Santa Maria Novella te laten decoreren. Francesco Sassetti moest uiteindelijk Giovanni Tornabuoni voor laten gaan, omdat, volgens Kempers, de familie

Tornabuoni op dat moment betere contacten onderhield met de machtige Medici-familie. Zijn versie van het verhaal is evenwel onvolledig. Volgens zestiende-eeuwse bronnen zou Francesco Sassetti het recht om het koor van fresco's te doen voorzien zijn ontzegd omdat de dominicaner monniken geen behoefte hadden aan voorstellingen uit het leven van de Heilige Franciscus van Assisi. (Franciscus was de patroonheilige van Francesco Sassetti, maar tevens stichter van de rivaliserende franciscaner orde.) Warburg en Wackernagel schaarden zich achter deze hypothese, en zij verdient op zijn minst vermelding. Het zou immers betekenen dat reguliere geestelijken rond 1500 meer te zeggen hadden dan Kempers suggereert, en dat ook door de opdrachtgevers aan de religieuze thematiek van de voorstellingen voldoende waarde werd gehecht.

Uiterst discutabel is vervolgens de iconologische interpretatie van de *Geseling* van Piero della Francesca, nu te Urbino. Het betreft in geen geval een predella van het Brera altaarstuk, want de afmetingen zijn daarvoor te groot. Bovendien heeft Carlo Ginzburg aangetoond dat de figuur rechts op de voorgrond een beeltenis is van de uit Arezzo afkomstige zijdehandelaar Giovanni Bacci. Zijn portret keert in vrijwel identieke vorm terug in een van de fresco's van de cyclus van de *Legende van het Ware Kruis* in de San Francesco te Arezzo.

Ook de uitleg die Kempers geeft bij Rafaels monumentale schilderijen in de *Stanza della Segnatura* is tamelijk onsamenhangend. Welbeschouwd wordt geen enkel bewijs aangevoerd ter bevestiging van de stelling dat de figuren rechts op de voorgrond van de *School van Athene* de vier evangelisten zijn, waarvan met name Mattheus zich nader laat identificeren. Kempers beroept zich hier op Vasari, maar zoals bekend is de door de zestiende-eeuwse kunsthistoriograaf verschaft informatie lang niet altijd betrouwbaar.

Het ontbreekt Kempers af en toe aan wetenschappelijke 'rigueur', en dat is jammer omdat de concrete voorbeelden zijn algemene theorie moeten staven. Nochtans kunnen dergelijke onnauwkeurigheden bij de voorbereiding van een nieuwe versie (in het Engels, Duits, Frans of Italiaans) worden bijgesteld. Belangrijker is de vraag hoe sociologisch onderzoek interfereert met het traditionele kunsthistorische onderzoek naar stijl en iconografie. Anders gezegd: op welke punten vullen beide onderzoekstradities elkaar aan?

Met stijl wordt over het algemeen bedoeld 'elke onderscheidende, en derhalve herkenbare manier waarop een artefact is gemaakt, of behoort te worden gemaakt'.² Stijl is evenwel een ambigu gegeven. Aan één en hetzelfde kunstwerk kunnen door verschillende auteurs sterk uiteenlopende stijlkenmerken worden toegedicht. Het is daarom niet raadzaam om bij wetenschappelijk onderzoek van stilistische categorieën uit te gaan. Kempers deelt deze opvatting en stelt: 'In het kader van mijn probleemstelling, bleek de vraag naar professionele bekwaamheden een beter uitgangspunt te zijn dan het gangbare geschiedbeeld van opeenvolgende stijlperiodes' (p. 26). Toch zal hij in de loop van zijn onderzoek behalve het begrip vakbekwaamheid ook de term 'vormgeving' hanteren.

In zijn proefschrift wordt de - althans voor kunsthistorici - interessante vraag hoe vakbekwaamheden en stijl zich tot elkaar verhouden steeds omzeild. Van stijl kan slechts sprake zijn indien de kunstenaar de mogelijkheid heeft om te kiezen tussen verschillende uitdrukkingvormen. Kennis van 'choice situations' is derhalve van groot belang, en in dit kader zullen ook de door Kempers beschreven innovaties in het vakmanschap (toepassing van het mathematisch perspectief en van de proportieeler, olie-verftechniek, het nauwkeurig verbeelden van het waargenomen) moeten worden geïnventariseerd. Kempers gaat er van uit dat de kunstgeschiedenis van de Renaissance zoets is als 'de vooruitgang in het vermogen om steeds grotere en meer ingewikkelde voorstellingen op een overtuigende manier in beeld te brengen' (p. 15). En inderdaad, zolang de belangrijkste functie van een kunstwerk berust in het vermogen om een verhaal of gebeurtenis voor de toeschouwer aanschouwelijk te maken, zullen technische innovaties door het merendeel van de schilders worden aanvaard. Hier ligt precies de kracht van Kempers' betoog: hij beschrijft tal van technische vernieuwingen, die als voorwaarden voor veranderingen in de kunst kunnen worden opgevat, en zoekt er een sociologische verklaring voor.

Maar één en dezelfde kunstenaar kan in kort tijdsbestek meer stijlen ten toon spreiden, afhankelijk ook van de opdrachtsituatie. En het afzien van het gebruik van technische innovaties, kan een even krachtig uitdrukkingmiddel zijn als de toepassing daarvan. Het is de vraag of de bestaansgrond van kunstwerken gedurende de periode 1300-1600 steeds dezelfde is geweest, en of aan de

functie van het op een overtuigende manier in beeld brengen van een verhaal altijd evenveel waarde werd gehecht. Schilderijen en beeldhouwwerken hadden daarnaast vele nevenfuncties (neem bijvoorbeeld het aspect van het behagen - 'delectare'). Een stijl-geschiedenis probeert idealiter met de wisselende opvattingen betreffende de functies van kunstwerken rekening te houden.

Kempers heeft de stap van vakbekwaamheden naar stijl bewust niet gezet, en dat is begrijpelijk want dat zou hem te ver buiten het bestek van zijn studie hebben gevoerd. Men zou hoogstens enige vraagtekens kunnen plaatsen bij zijn definitie van het begrip 'vakbekwaamheid'. Met name wanneer het gaat om het met grotere nauwkeurigheid weergeven van waarnemingen, worden wat mij betreft de grenzen van het algemene concept professionalisering ruim overschreden. Is hier niet tevens een andere manier van observeren van de natuur in het geding (Zie het gebruik van de term 'imitatio naturae'.) Bij het zoeken van een verklaring voor deze nieuwe manier van werken zijn sociologische begrippen als professionalisering, staatsvorming en civilisering vermoedelijk niet toereikend. Een meer descriptieve weergave van de *ouillage mental* van de mens van de dertiende tot en met de zestiende eeuw, van de manieren waarop hij op zijn omgeving reageert en daar vorm aan geeft, zou verhelderend kunnen zijn. Daarbij zal aan bepaalde filosofische stromingen een duidelijker plaats moeten worden toegekend.

Concreter uitspraken doet Bram Kempers over de iconografie van de door hem bestudeerde kunstwerken. In de inleiding van het boek staat een waardevolle suggestie: 'Wanneer voorstellingen losgezongen worden van hun sociale context, dan kan een preoccupatie ontstaan met verborgen betekenissen, die slechts via ingenieuze redeneringen over alchemie, astrologie, neoplatonisme of theologie aan het licht gebracht kunnen worden. Verborgen, secundaire betekenissen van afbeeldingen met een marginale maatschappelijke betekenis worden in de regel intensiever onderzocht dan primaire betekenissen van afbeeldingen waarvan zeker is dat ze gemaakt zijn ten behoeve van invloedrijke opdrachtgevers en een toonaangevend publiek' (pp. 26-27). In de daaropvolgende hoofdstukken wordt duidelijk waar het hem met name om te doen is: staatsymboliek en beschavingssymboliek.

Dat eerste, de manier waarop hooggeplaatste en maatschappelijk invloedrijke lieden hun machtspretenties lieten visualiseren,

komt in het proefschrift het beste uit de verf. De leden van de Medici-familie, Federico da Montefeltro, Julius II en anderen staken hun aanspraak op macht niet onder stoelen of banken; aan veel van de door hen in opdracht gegeven kunstwerken moet een expliciet politieke betekenis worden toegekend. In de reeds bestaande iconologische literatuur vond Kempers de nodige aanknopingspunten, maar het is zijn verdienste dat deze gegevens in een groter theoretisch kader worden ingepast, waarbij de nadruk komt te liggen op het proces van staatsvorming (beheersing van gewelduitoefening).

Meer moeite heb ik met de term 'beschavingssymboliek'. Of het nu gaat om de deugdzaamheid van Franciscus, de wetgeving van de stadstaat Siena of door humanisten geformuleerde ethische idealen, de meest uiteenlopende thema's worden door Kempers onder deze noemer samengebracht. Een en ander hangt samen met de slordige afbakening van het begrip civilisering, zoals ook is opgemerkt door Nico Wilterdink (in het in noot 1 genoemde boekje). Terwijl Elias in zijn *Ueber den Prozess der Zivilisation* voornamelijk komt te spreken over een gedifferentieerde, gelijkmatige en alzijdige beheersing van affecten, en zijn literaire bronnen zorgvuldig selecteert (de door hem gekozen teksten hebben rechtstreeks betrekking op gedragsnormen en betreffen de cultuur van het Franse hof), gooit Kempers theologische geschriften, juridische tractaten en humanistische teksten op een hoop. Bovendien gaat hij er stilzwijgend van uit dat het Italië van de dertiende tot en met de zestiende eeuw als een culturele eenheid kan worden beschouwd. Hij abstraheert met andere woorden niet alleen van incidenten en individuen, maar ook van korte- termijnontwikkelingen en regionale verschillen. Het begrip beschavingssymboliek gaat kortom te veel betekenen, hetgeen tot vaagheid leidt.

Methodologisch is het te verkiezen om elk afzonderlijk schilderij in een zorgvuldig omschreven historische context in te passen, na te trekken welke geschreven bronnen op het voorgestelde van toepassing zijn, en pas in het laatste stadium vast te stellen of de thematiek van het schilderij representatief is voor heersende gedragsnormen of niet. Zo hoeven de in humanistische geschriften bezongen idealen van deugdzaamheid niet per sé heersende opvattingen over beschaafd gedrag te weerspiegelen. Ook geleerden en filosofen werkten binnen hun eigen vaktradities.

De dissertatie van Bram Kempers is, denk ik, vooral interessant omwille van de grote lijn die in de inleiding prachtig wordt geschetst. De uitwerking van zijn ideeën mist daarentegen af en toe scherpte: niet altijd brengt zijn sociologische benadering ons dichterbij de kunstwerken zelf. Zijn aanpak is niettemin gedurfd en origineel en (kunst)historici kunnen verlangend uitzien naar nieuwe studies van zijn hand, waarin de door hem verworven inzichten verder worden uitgewerkt.

Gert Jan van der Sman

Noten

- 1 Zie met name de boekbesprekingen van E.O.G. Haitsma Mulier in *Theoretische Geschiedenis*, 15 (1988), 1, pp. 47-53 en van Jan de Jong in *Simiolus*, 18 (1988), 3, pp. 160-164, en het boekje van B. Kempers, N. Wilterdink, H. Ganzeboom, *Professionalisering, staatsvorming en civilisering: kunst, macht en mecenaat ter discussie*, Amsterdam (SISWO), 1989.
- 2 Zie het nog altijd fundamentele artikel 'Style' van E.H. Gombrich in de *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 15, pp. 352-361.

Een legende voor de moderne sociologie

E. Jonker, *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en welvaartsstaat*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1988, prijs f 65,00

Hoe meer we van de ontwikkeling van de wetenschappen weten, hoe meer het wetenschapsonderzoek zich ontpopt als een discipline met vele vertakkingen. Wetenschappelijke disciplines vallen uiteen in een reeks uiteenlopende activiteiten, die alle op eigen wijze kunnen worden onderzocht. Dat geldt ook voor het onderzoek naar de sociale wetenschappen. Je hoeft het bestaan van een intern-wetenschappelijke logica niet eens te ontkennen om te constateren, dat ook zij bestaat uit een verzameling concurrerende paradigmatische stijlen. Bovendien overleven de meeste sociaal-wetenschappelijke disciplines alleen maar dank zij hun gebonden professionele praktijken, die pas goed tot hun recht komen als ze worden bekeken in hun niet-wetenschappelijke

samenhang. Dat laatste gaat bij uitstek op voor de Nederlandse sociologen.

Nu zijn er nogal wat geschiedenissen van de Nederlandse sociologie verschenen, de laatste tijd. In snelle opeenvolging zagen mijn eigen *Geregeld leven* (1985)¹ en *Sociale wetenschappen en hun speelruimte* (1986)² van Hans Harbers het licht - en ook de dissertatie over W.A. Bongers³ van Bart van Heerikhuizen uit 1987 hoort in dit rijtje thuis, al heeft ze als intellectuele biografie een wat ander karakter. Onlangs verscheen tenslotte *De sociologische verleiding*⁴ van de Utrechtse historicus Ed Jonker, dat de aanleiding vormt voor dit stuk. Opmerkelijk is dat alle publikaties die ik heb genoemd allemaal van vertegenwoordigers van de 'generatie van '68' afkomstig zijn en wellicht daardoor een aantal overeenkomsten vertonen. Ze reageren bijvoorbeeld zonder uitzondering kritisch op Van Doorns tot voor kort in de sociologewereld toonaangevende *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* uit 1964.⁵ Dat was een typische Whig history, waarin de kortstondige hegemonie van de moderne sociologie werd neergezet als het vanzelfsprekende eindpunt van een langdurige voor-geschiedenis.

Het moderne tijdperk is achteraf gezien een unieke episode in de geschiedenis van de sociologie, waarin, dat is het uitzonderlijke, de problemen van de politieke en van de praktische effecten van de wetenschapsbeoefening als het ware in één de-politiserende verwetenschappelijkingsstrategie werden weggedefinieerd. Hans Harbers had dan ook in zijn boek weinig moeite om aan te tonen dat deze bijzondere status van de moderne sociologie te danken was aan een op zichzelf uitzonderlijke samenloop van omstandigheden.

Belangrijke ingrediënten waren, zo schreef hij, het harmonieuze ideologische klimaat van de naoorlogse verzorgingsstaat in ontwikkeling en de politieke consensus over de richting waarin de oplossing van een aantal problemen moest worden gezocht. Aangemoedigd door een enorme groei van het universitaire bedrijf, wierpen ook sociologen zich op als makers én uitvoerders én, als het zo uitkwam, als commentatoren van de sociale politiek. Die uiteenlopende rollen leidden niet - om in de taal van de moderne sociologie te blijven: - tot een rolconflict. Zoals bekend gold in die periode het strikte academische 'waardevrijheidsbeginsel' als middel bij uitstek om onder alle omstandigheden de onaf-

hankelijkheid van de wetenschapsbeoefenaren te waarborgen.

In één beweging werd aldus een definitie gevonden, die niet alleen de wetenschappelijke maar ook de praktische en de politieke dimensie van de sociologiebeoefening dekte. Natuurlijk lieten ook toen al critici als C. Wright Mills niet na te laten zien dat dit academisme vaak niet meer opleverde dan een ziellose preoccupatie met omvattende 'grand theories' terwijl de gereedschapskist vol methoden en technieken tot bij uitstek triviale inzichten in maatschappelijke problemen voerde, maar dat waren roependen in de woestijn. Pas eind jaren zestig werden de grenzen van dit wetenschappelijk academisme, deze machteloze sociologie zonder enige verbeeldingskracht, daadwerkelijk doorbroken.

Bovengenoemde geschiedenissen getuigen daarvan. Het is niet toevallig, denk ik, dat zij zo veel aandacht besteden aan die zo lang onzichtbare verhouding van wetenschap en politiek. In reactie op Van Doorns Whig history is mijn *Geregeld leven* bijvoorbeeld geheel gewijd aan de geschiedenis van enkele praktische, maatschappelijk ingelijfde sociologieën. Hans Harbers analyseert op zijn beurt een van de weinige voorbeelden, waarbij de strategie van de moderne sociologie op overtuigende wijze werd waargemaakt: het onderzoeksprogramma over de 'maatschappelijke statusladder' en over 'het verborgen talent' van Van Heek. Deze combineerde inderdaad op onnavolgbare wijze de wetenschappelijke pretenties van de moderne sociologie met een zeker vermogen om zowel politiek als praktisch-uitvoerend op een reeks maatschappelijke problemen in te gaan. Maar zoals gezegd toonde Harbers aan, dat dat succes aan een reeks ideologisch-maatschappelijke voorwaarden was gebonden.

Van Heerikhuizens boek over Bonger past ook in dit verband omdat het aan de hand van de persoon Bonger de verhouding van wetenschap en politiek, de sociaaldemocratie in het bijzonder, bespreekt. Ook geldt het als een geslaagde poging om de onzichtbaar geworden niet-moderne vooroorlogse Nederlandse sociologie weer in ere te herstellen. Op het eerste gezicht sluit dit werk bovendien nauw aan bij het hier besproken boek. Jonkers dissertatie gaat, als je op de ondertitel mag afgaan, in op de verhouding van sociale wetenschap en sociaaldemocratie. Maar - what's in a title? - die ondertitel betreft jammer genoeg maar één hoofdstuk.

Jonkers boek is eigenlijk vooral interessant omdat de schrijver zich, al redenerend vanuit de verhouding van wetenschap en politiek, met kracht tegen enkele standaard opvattingen van de 'generatie van '68' verzet. Zijn positie komt hierop neer dat hij zich heel wat minder kritisch verhoudt tot de modern-sociologische variant van het rationele project dan zijn tijdgenoten. In zijn visie werken alle sociologen in feite nog steeds vanuit het modern-sociologische wereldbeeld, waarin het gaat om de gestage verwetenschappelijking van het politieke handelen.

Het idee van de maakbaarheid van de samenleving met behulp van de sociale wetenschappen - zo noemt Jonker het - is volgens hem nog altijd de belangrijkste inzet van de sociologie. Hij ziet het zelfs als dé aantrekkelijke kant bij uitstek van het vak, getuige ook zijn verwachtingen wekkende titel *De sociologische verleiding*. Zijn geschiedenis is een geschiedenis met een verleidelijke (heer of) dame, ook al kent een dergelijke onderneming, zo geeft Jonker ruitertlijk toe, zo zijn gevaren.

Het ontgaat Jonker blijkbaar, dat de geschiedenis van de sociologie evenzeer geschreven had kunnen worden vanuit de totale omkering van dit perspectief. Immers: de grenzen aan de maakbaarheid - de onbedoelde gevolgen van het menselijk handelen, de steeds wisselende verhouding van individueel handelen en structurele ontwikkelingen - zouden immers evenzeer moeiteloos kunnen worden gereconstrueerd als hét centrale thema van de sociologie. Een van de aardigste ontdekkingen van de sociologie is immers het betrekkelijk onvoorspelbare effect van het intentionele handelen. Niet alleen de sociologen van nu - Giddens in het bijzonder - maken werk van dit gegeven, maar ook de door Jonker geciteerde klassieken, in het bijzonder Weber en Parsons. Het is vooral deze sociologische optiek die de laatste decennia geleid heeft tot een heel andere voorstelling van haar praktische vermogens: hier géén associaties met beheersing, al dan niet met behulp van een moderne sociale staat.⁶ Integendeel, er worden beelden opgeroepen van strategische handelingspraktijken die voortdurend bijgesteld moeten worden vanwege hun maar zeer ten dele controleerbare effect, in Giddens' termen *reflexive monitoring*.

Maar goed: meer dan driekwart van Jonkers tekst gaat over de start rond de eeuwwisseling en de ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog van het voor de moderne sociologie belangrijke

vertoog van maakbaarheid. De sociologische verleiding waar Jonker op doelt komt neer op het volgende. 'Sociologen' die zich bezighouden met 'de maatschappij', hebben, net als 'dokters' met hun 'patiënt', het een en ander voor met hun object. Zoals dokters in genezen en gezondheid zijn geïnteresseerd, zo zijn sociologen volgens Jonker vooral geïnteresseerd in maatschappelijke orde en ordening. Uiteindelijk wordt 'de patiënt' er, zo luidt deze legende, 'beter' van.

Hoe eenzijdig dit beeld ook is, Jonker stelt terecht vast dat talrijke sociologen zich sinds de opkomst van de moderne, geïndustrialiseerde samenleving door dit gedachtengoed hebben laten inspireren. Het is, aldus Jonker, 'het thema van industrialisatie, modernisering en rationalisering, leidend tot democratisering, individualisering en massificatie',⁷ een proces dat met behulp van de sociologie moet worden bijgesteld. Het streven naar maatschappelijke cohesie, sociale hervorming en morele opvoeding wordt gelanceerd als steeds weerkerende reacties op de opkomst van het moderne kapitalisme en van de moderne samenleving. Dat thema verdween, zo stelt hij, nooit meer uit de sociologie.

Terugredenerend vanuit hun naoorlogse hegemonie in de internationale sociologenwereld, is hij specifiek geïnteresseerd in de Amerikaanse variant ervan. Jonker beschrijft in zijn eerste drie hoofdstukken de ontwikkeling van de Amerikaanse sociologie, en, vanuit dat - beperkende - gezichtspunt: het werk van enkele toonaangevende Europeanen. Daarbij komen zoals bekend twee op zichzelf nogal uiteenlopende reacties op het beeld van de veranderende maatschappij bijeen.

De ene leunt sterk op de Verlichting en is een rationalistisch gezichtspunt, dat de moderne sociale wetenschappen alle ruimte geeft bij het vormgeven aan deze maatschappelijke veranderingen. De andere is de vaste pessimistische cultuurkritische tegenhanger, die het accent meer legt bij wat al rationaliserend verloren gaat. Na de Eerste Wereldoorlog (waaraan in totaal 7 regels worden gewijd) maken crisis en fascisme de pessimistische grondtoon dominant. Daarna pas zal de moderne Verzorgingsstaat zich vestigen. Citerend uit de Engelse Mannheimvertaling, *Man and Society in the Age of Reconstruction* uit 1940, laat Jonker zien, hoe ook diens rationele planningsproject dat aanvankelijk een meer pessimistische cultuurpedagogische inzet had, zich later

‘planning for freedom’ mocht noemen.

Zoals bekend drong na de Tweede Wereldoorlog mét de ideologische hegemonie van de Verenigde Staten als nieuwe supermogendheid, de Amerikaanse variant van dit gedachtengoed door in de Nederlandse sociologenwereld. Jonker legt een speciaal accent op de doctrine van het Einde van de Ideologie, zoals die door toonaangevende Amerikaanse woordvoerders als Bell en Lipset verwoord werd. In deze doctrine werd, zo schrijft hij, verondersteld dat het gangbare debat tussen de klassieke politieke stromingen werd ingeruild voor een politiek consensusstreven. Een belangrijk thema was het einde van de klassenstrijd. Als gevolg van de groeiende welvaart zou de traditionele klassenstrijd omgezet kunnen worden in een in goede banen geleide belangenstrijd. De politiek kon werken als een massieve compromis-machine onder de rechtsregels van de herboren liberale staat. Tegelijkertijd werd er meer dan ooit ruimte gemaakt voor de moderne wetenschap en haar verworvenheden.

De nieuwe intellectuelen van de moderne tijd - met een woord van Thoenes aangeduid als ‘functionarissenelite’ - zouden de moderne sociale staat gestalte moeten geven. Niet meer op grond van een Mannheimiaans totaalmaatschappelijk planningsideaal, maar als ‘piecemeal engineers’ van de moderne Verzorgingsstaat. De verwetenschappelijking verving de politiek, er werd weinig aandacht besteed aan het vraagstuk van de macht. De wetenschappelijke wereld kende haar eigen interne kritische procedures, dus wetenschappelijke oplossingen moesten ook elders maar gelden als ‘voorlopig de beste’. Niet verwonderlijk dus dat ook de naoorlogse Nederlandse moderne sociologen zich als vanzelfsprekend rekenden tot deze functionarissenelite. Overigens werd deze doctrine evenzeer gedragen door naoorlogse planologen en economen, al gaat Jonker daar nagenoeg niet op in.

De hoofdstukken over de Amerikaanse wortels van de moderne maakbaarheidsgedachte zijn verreweg de beste van het boek. Zij maken het voor hen die niet in deze materie ingewijd zijn, de moeite van het lezen waard. Dat geldt veel minder voor het wel zeer uitgebreide (vijfde) hoofdstuk waarin de receptie in Nederland van dit gedachtengoed wordt gereconstrueerd want die levert na alles wat er al geschreven is weinig nieuws op. Ook Jonker stelt vast hoe in Nederland, na de ‘pessimistische

inzinking' van het Interbellum en de oorlogsjaren, met de introductie van de Amerikaanse sociologie het modern rationalistische optimisme naar voren trad. Dat gold voor de *hele* Nederlandse sociologie - zij het dat men in verzuilde kring iets trager en ook iets pessimistischer placht te reageren.

Ook Jonker geeft uitvoerig weer, hoe de Nederlandse sociologen talrijke problemen bespraken, van de nieuwe middenklasse tot stijging en daling op de maatschappelijke ladder, van het functieverlies van het gezin tot de teloorgang van de oude *gemeinschaftliche* waarden. En, al beoogt Jonker hier eigenlijk geen omvattende geschiedenis van dé Nederlandse sociologie, ook hij brengt hier de talloze praktische sociologische interventies in het maatschappelijk middenveld in kaart. Van een analyse van de receptie in Nederland van het modern-sociologisch vertoog met zijn specifiek Amerikaanse inbreng van *The End of Ideology* komt eigenlijk veel minder terecht.

Het - korte - hoofdstuk over sociologie en sociaal-democratie wekt hier dan ook de meeste verwachtingen. Na een kort overzicht van de eigen Europese voorgeschiedenis van de ideologie van deze beweging beschrijft Jonker de sociaal-politieke inzet van de PvdA, van 1945 tot 1975, die, zoals te verwachten valt wel blijkt te sporen maar niet samen valt met de Amerikaanse voorbeelden. Bood het sociologenhoofdstuk van Jonker, na alle geschiedenissen die we al kenden, weinig nieuws: dat geldt in mindere mate voor de hier gebruikte bronnen. Jammer is alleen dat Jonker zich hier - voor een politieke beweging is dat een beperking, vind ik - tot de min of meer officiële PvdA-publikaties heeft beperkt en zich bijvoorbeeld niet heeft verdiept in de verdere receptie van het door hem onderzochte gedachtengoed.

Jonker laat zien hoe sociologen in de specifiek-Nederlandse 'doorgebroken' sociaal- democratie specifiek moderne problemen hebben geïntroduceerd en hoe dit ook in deze kring wel werd geapprecieerd. Daarbij liep de sociologie steeds vijf jaar op de partijpolitieke manifestaties vooruit. Belangrijk was bijvoorbeeld het beeld van de maatschappij als een 'functionele', 'georganiseerde' en dus 'organiseerbare' orde. Jonker beschrijft hoe het 'al te sombere cultuurpessimisme' van de jaren vijftig in de jaren zestig voor een 'al te triomfalistische sociotechniek' plaatsmaakte - en blijft, getuige het 'al te', voor die verleidelijk-gevaarlijke maakbaarheid op zijn hoede. Die sociotechniek werd op zijn

beurt ingeruild voor een 'neo-marxistische agogie', volgens Jonker de voortzetting van de heersende maakbaarheids-logica - op zichzelf een interessante gedachte, voor zover ook marxisten kinderen zijn van de Verlichting.

Tussen dit soort sociologie en dit soort sociaal-democratie bestond dus een zekere *Wahlverwandschaft*. Ze vormden allebei een tussenweg tussen het liberale laissez faire en de marxistische revolutie: die sociaal reformistische politiek was zowel sociologen als sociaal-democraten op het lijf geschreven. Blijkbaar bestond er geen problematische verhouding tussen de politieke inzet en de uitvoerende activiteiten, nodig voor de aankomende Verzorgingsstaat aan de ene kant en, aan de andere kant, de wetenschappelijke sociologie. 'Er bestonden tussen rationele overheid, gewetensvolle onderzoekers en vrije, geïnformeerde burgers geen belangentegenstellingen'⁸, bevestigt Jonker.

Jonkers stelling is duidelijk: sociologen zijn eigenlijk altijd in hetzelfde geïnteresseerd geweest en ze zullen altijd met hetzelfde bezig zijn. Met steeds wisselende accenten zullen problemen van sociale cohesie, sociale ordening, en de sociale planning respectievelijk de sociale politiek van de moderne massamaatschappij de sociologen blijven bezig houden, in één, almaar voortdurende sociologische preoccupatie. Zijn centrale stelling is dan ook dat er geen sprake is van (een opeenvolging van) verschillende sociologieën. Jonker is zeer polemisch op dit punt: de ontwikkeling van de sociologie kan niet, zoals ik elders heb beweerd (zie *Geregeld leven*) beschouwd worden als een opeenvolging van verschillende bedrijfsstijlen die hun slagkracht ontleenden aan de maatschappelijke sectoren waarmee hun bestaan verweven was.

In polemieek met dit gezichtspunt verklaart Jonker zich een uitdrukkelijk voorstander van grote continuïteit 'in de traditie van het vak zelf'. Hij constateert daarbij overigens terecht dat ook ik voor de periode van vóór '68 één overheersende praktische maatschappelijke functie van de sociologie constateer, en wel in de sfeer van het sociaal beheer, dat wil zeggen de normerende aspecten van het sociaal-politieke handelen. Vandaar ook de titel van mijn boek: een geregeld leven.⁹ Jonker ziet over het hoofd dat er door mij in dit boek ook andere mogelijkheden zijn benoemd. Belangrijker is: hij wijst het idee af, dat zich in die sfeer ook politieke debatten voltrokken: er waren verschillende, onderling strijdige varianten van het sociaal beheer. Het is dan

ook naar mijn mening onterecht, dat hij de door mij gehanteerde term 'sociologie van het katholiek sociaal beheer' als karikatuur afdoet.¹⁰

Het onderscheid tussen een cultuursociologische en een sociaal-technologische optiek dat hij maakt verwijst voor hem niet naar twee sociologieën maar naar twee kanten van één modern sociologische ontwikkeling. Hij redt in feite het rationele project van de sociologen - de legende van de maakbaarheid van de samenleving - door als het ware zijn eigen tegendeel in te bouwen. 'When in doubt, the English invent the swing of the pendulum' - schreef Raymond Williams eens over een dergelijke theoretische noodoplossing. Als de vooruitgang stagneert of misschien zelfs helemaal niet aan de orde is kan altijd op de onvermijdelijke tegenbeweging worden gewezen.

Het is bij dit alles niet eens van belang of het onderscheid tussen 'sociografie', 'cultuursociologie' en 'moderne sociologie' (*Geregeld leven* 1985) op zichzelf steekhoudend is, en evenmin of de naam van bepaalde personen al dan niet terecht met bepaalde bedrijfsstijlen verbonden wordt, al gaat Jonker ondanks zichzelf herhaaldelijk op dergelijke kwesties in. Jonker betoogt vooral dat de tegenstellingen minder groot zijn dan gesuggereerd en dat ook in de Nederlandse sociologie een steeds weerkerend rijtje thema's voortdurend aan de orde is. Jonker is, kortom, geïnteresseerd in de grote lijnen.

Maar hij is vooral geïnteresseerd in wat sociologen voorhebben, wat hun intenties zijn ten aanzien van de maatschappij, en niet in de sociologische praktijken en al helemaal niet in de uitkomsten van die praktijk, de sociaal-politieke effecten. Zijn geschiedenis is geen geschiedenis als de mijne, van de inlijving van sociologische praktijken in allerlei maatschappelijke sectoren en van het daaruit voortkomende resultaat. Het enige dat hem derhalve verweten kan worden is dat hij zijn eigen intenties negeert voor zover hij - tientallen pagina's lang - tal van sociologische praktijken beschrijft. En dat, misschien ook hierdoor, zijn verhaal over de verhouding van sociologie en sociaal-democratie niet echt uit de verf komt.

Daardoor heeft hij natuurlijk kansen gemist. Maar vooral blijft het jammer, dat hij verzuimt op te merken dat voor de betrokkenen de verschillen tussen al die 'zelfde' sociologieën als tamelijk onoverbrugbaar werden ervaren. Dat dat toch te maken had met

de manier waarop ze in specifieke maatschappelijke instituties waren ingebed kan men opmaken, niet alleen uit de talrijke voorbeelden uit mijn boek, maar ook bij Harbers en zelfs Van Heerikhuizen. Het blijft bijvoorbeeld interessant om steeds weer nieuwe aspecten te ontdekken aan de problematiek rond het zogenaamde Massagejeugd-onderzoek uit 1952. Althans: het verraste mij te ontdekken dat dit in de gangbare Whig history van de Nederlandse sociologen zo vanzelfsprekend verguisde, en op het eerste gezicht inderdaad nogal conservatief cultuurkritische project in die tijd juist in de sociaal-democratische pers uitvoerig werd geprezen vanwege zijn objectieve wetenschappelijkheid. Jonker volgt ook hier te veel de standaard geschiedenis als hij schrijft, dat 'gênant geacht (werd), dat sociologen (...) door rapporten als dat over de Maatschappelijk Verwilderde Jeugd, een bijdrage leverden aan de vooroordelen en aan de tendentieuze meningsvorming over de jeugd'.¹¹

Na het voorgaande hoeft het niet te verbazen dat Jonker evenmin een breuk bij het eind van de jaren zestig aanwijsbaar acht. Wat door mijzelf én door Harbers als een op zijn minst belangrijke verandering in de verhouding van de sociologie tot haar praktische en politieke context beschreven wordt, wordt door Jonker moeiteloos opgenomen in zijn continue geschiedenis. Natuurlijk: er veranderde wel het een en ander maar wie dat accentueert levert alleen maar een bijdrage aan de mythevorming.

Dit is niet alleen een kwestie van 'doe gewoon, dan doe je al gek genoeg', al roept Jonkers tekst maar al te vaak associaties op met dit fameuze burgerlijk-Hollandse ideaal. Jonker meent zijn positie te kunnen adstrueren door te stellen dat, gezien de *swing of the pendulum* die onderdeel vormt van zijn continuïteitsgedachte, de moderneren nooit een monopolie hebben gehad op de sociologie-beoefening en dat dat dus ook niet hoefde te worden doorbroken. Op zichzelf heeft hij daar gelijk in, voor zover de positie van de moderne sociologen geen monopolie maar een hegemoniale positie was. Dat laatste betekent dat andere posities wel bestonden maar doorgaans werden verzwegen als niet toonaangevend, of, in het defensief gedrongen, zich voortdurend moesten legitimeren. Die ideologische 'patstelling' werd eind jaren zestig wel degelijk doorbroken met een openlijk beroep op die 'andere' sociologieën. En, al heeft Jonker alweer gelijk, als hij

constateert dat de *Sociologische Gids* en *Mens en Maatschappij* na die tijd nauwelijks veranderden - dat nieuwe toonaangevende Nederlandse sociologen niet in die bladen schreven, verzuimt hij te vermelden.

Het leuke is natuurlijk, dat Jonker eigenlijk vooral voor de sociologische verleiding bezweken blijkt. Voor hem is en blijft de legende van de maakbaarheid, al wordt ze ook door hem wel illusoir genoemd, een onverwoestbare gedachte. Hij wil er niet mee breken, al is de term - met haar implicaties van beheersbaarheid en van interventie-van-bovenaf - in de sociale wetenschap allang in onbruik geraakt en door meer gematigde stijlen van interventie vervangen. Natuurlijk bestond er wel een crisis van dit gedachtengoed. De praktische sociologieën werden bijvoorbeeld, met hun effecten, eindelijk een zichtbaar probleem voor de beoefenaren van de wetenschappelijke sociologie. Voor veel betrokkenen betekende dit vooral, dat er weer over de meer moeizame kanten aan de verhouding van wetenschap en politiek als onvermijdelijk probleem voor de discipline kon worden nagedacht. Voor de betrokkenen was het een bevrijding dat die versterde 'waardevrijheid' niet meer hoefde.

Zo werd bijvoorbeeld de *intellectuele* rol van sociologen, de mogelijkheid van een commentaarfunctie in het openbare debat, weer nadrukkelijk in ere hersteld, ook door zich ooit 'modern' noemende sociologen als bijvoorbeeld Van Doorn. Deze laatste lijkt zelfs alleen nog maar in die maatschappelijke rol voor sociologen geïnteresseerd. Hij voegt zelfs de daad bij het woord en gaat met 'nieuwe' sociologen als De Swaan, en ook Schnabel en Schuyt op de opiniepagina's van landelijke dagbladen de concurrentie aan, niet om het beste wetenschappelijke gezichtspunt maar om de vraag, wie van de heren de snedigste dingetjes zegt.

Jonkers boek is een lang, soms mooi, soms wat overbodig uitweidend historisch essay. Hij heeft het zich niet gemakkelijk gemaakt, door 'de sociologische verleiding' over een lange tijdsperiode en door verschillende culturen heen te willen reconstrueren. Mijn eendoordeel is dat hij daar voor het Amerikaanse gedeelte aardig in geslaagd is, maar dat alweer blijkt dat de Nederlandse sociologie-beoefening zich uiteindelijk nauwelijks tot dit soort principiële reconstructies leent. De Nederlandse sociologie kende nu eenmaal, zeker in de door Jonker beschreven

periode, weinig woordvoerders met het élan en de zeggingskracht én met het gezag van hun Amerikaanse pendanten - binnen de discipline: Merton en Parsons; buiten de discipline: Bell en Lipset. Ook Jonker's verhandelingen over de Nederlandse sociologie ademen de onvermijdelijke kneuterigheid, die daarbij lijkt te horen.

De Nederlandse sociologie bestaat nu eenmaal in hoofdzaak in haar min of meer gebonden professionele praktijken, of de vertegenwoordigers van het vak daar nu trots op zijn of niet. Die lenen zich niet voor een reconstructie zoals Jonker beoogde. Ze zijn wel interessant om te onderzoeken, maar dan alleen in hun maatschappelijke context. Ikzelf ben er dan ook door dit boek niet van overtuigd dat mijn eigen poging tot een maatschappij-geschiedenis van de sociologie qua gezichtspunt niet adequater is. Hij is meer op die maatschappelijke inlijving van de sociologie gericht en brengt uiteindelijk meer orde aan bij de beschrijving van die praktische sociologische activiteiten.

Jonker presenteert zijn boek in het eerste hoofdstuk uitdrukkelijk als ideeëngeschiedenis en dat is het ook. Hij verzet zich tegen het verschijnsel Whig History, dat is die geschiedschrijving die het bereikte in het heden tot maatstaf van de (voor)geschiedenis verheft. Toch laat zijn geschiedenis van de sociologie zich, vanwege het duurzame accent dat gelegd wordt op een bepaald type van maakbaarheid, maar al te gemakkelijk lezen als de reconstructie-achteraf van een legende waarin weer meer plaats is dan ooit voor de inbreng van de eertijds 'moderne' sociologen. Jonker is er immers al te zeer op uit, de breuk met het verleden te herstellen en, enkele kanttekeningen daargelaten, ook voor latere tijden het accent te leggen op de continuïteit met toen.

En dan nog dit. Jonker désavoueert in zijn eerste inleidende hoofdstuk de 'internalistische' benaderingswijze in de theorieën van wetenschapsontwikkeling. Uiteindelijk echter wekt dit verzet tegen het internalisme de indruk van een vrij overbodig geleerde exercitie. Het internalisme-externalisme-debat is immers een debat in het wetenschapsonderzoek, waarbij het onderscheid tussen 'interne' en 'externe' factoren in de verklaring van de ontwikkeling van wetenschappen alleen maar tegen de achtergrond van de aanspraken van de traditionele wetenschapsfilosofie te begrijpen is.

Die aanspraken komen er op neer dat het 'interne', dat wil

zeggen háár definitie van 'het wetenschappelijke' bij die verklaring de doorslag zou moeten geven. Nu is dat debat in het wetenschapsonderzoek al wat achterhaald, maar afgezien daarvan: het is in Jonker's boek helemaal niet aan de orde. Jonker is niet geïnteresseerd in een *verklaring* van de door hem beschreven ontwikkelingen. Hij reconstrueert alleen maar - en dat is al ingewikkeld genoeg - de ontwikkeling van een bepaald sociologisch vertoog en daarvoor is het helemaal niet nodig om je een positie in het internalisme-externalisme debat aan te meten. Ik denk wel eens: tegen dat rare academisme, dat dissertaties soms aan van die merkwaardige inleidingen vol theoretische klokken en klepels helpt, moet toch eens iets worden gedaan.

Marja Gastelaars

Noten

- 1 Marja Gastelaars, *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. Amsterdam: SUA, 1985.
- 2 Zie Hans Harbers, *Sociale wetenschappen en hun speelruimte, een onderzoek naar de relatie tussen wetenschap en maatschappij aan de hand van ontwikkelingen in de onderwijssociologie en het politieke debat over ongelijke onderwijskansen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1986.
- 3 Bart van Heerikhuizen, *W.A. Bongers, socioloog en socialist*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1987.
- 4 Zie Ed Jonker, *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1988.
- 5 J.A.A. van Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*. Utrecht: Bijleveld, 1964.
- 6 Zie ook: Marja Gastelaars, 'Onbegonnen werk. De Nederlandse sociologie en haar planmatigheidsidealen: de droom van macht en maakbaarheid', pp. 5-20 in *Mens en Maatschappij* (1986).
- 7 Zie Ed Jonker, a.w., p. 270.
- 8 Zie Ed Jonker, a.w., p. 167.
- 9 Marja Gastelaars, a.w. 1985, p. 15.
- 10 Ed Jonker, a.w., p. 109.
- 11 Ed Jonker, a.w., p. 123.

Repliek

Wat is sociologie?

De primaire reactie van een gerecenseerd auteur is er één van voldoening. Het naakte feit van de recensie alleen al betekent immers dat er weer een lezer van zijn boek bijgeteld kan worden. Een uitgebreide bespreking duidt op het bestaan van een aandachtige lezer. Een kritische en verontwaardigde recensie geeft zelfs aan dat lezing van het besproken boek de recensent niet onberoerd heeft gelaten.

In tweede instantie kan zich bij die tevredenheid een zekere intellectuele onrust voegen, zeker als de kritiek meer misverstanden dreigt te veroorzaken dan ze tracht bloot te leggen. In zo'n geval is repliek geboden.

I

Allereerst op het punt van het theoretisch klokgebeier, waarmee Marja Gastelaars haar recensie afsluit.

Een theoretische afbakening van aanpak, standpunt en methodische voorkeur lijkt haar in mijn geval overbodig, want, zegt ze, 'Jonker is niet geïnteresseerd in een verklaring... hij reconstrueert alleen maar'. Die uitspraak is zowel naïef als arrogant.

Naïef, want sinds wanneer is een reconstructie of beschrijving iets anders dan een poging tot groepering, ordening, duiding en dus verklaring van de geïnterpreteerde verschijnselen? Een verdere verhandeling over de theoriegeladenheid van empirische waarneming en over de normativiteit van classificaties en categorisering meen ik de lezers van het *AST* te mogen besparen.

De arrogantie zit hem in het idee, dat een verklaring alleen een echte verklaring is, als ze gegoten wordt in een formeel-theoretische vorm, die van een zo geheimzinnige werking is, dat het niet in gewone mensentaal uit te leggen valt. Soms is dat onvermijdelijk, meestal niet. Dit geloof in de magie van geheimtaal heeft de sociologie geen goed gedaan.

II

Een interessant punt betreft de vraag welke aanpak bij de beschrijving en verklaring van de sociologie in Nederland nu het meest adequaat is. Marja Gastelaars is er vrij vast van overtuigd, dat haar eigen werkwijze de ereprijs verdient. Ik ben daar minder zeker van, zoals ik ook niet zou durven beweren dat mijn eigen aanpak alleenzaligmakend zou zijn.

De vraag waar het om gaat, is natuurlijk: adequaat waartoe? Met andere woorden: wat wil je te weten komen en ten koste waarvan? Welke zaken haal je voor het voetlicht en wat laat je onderbelicht?

Idealiter geeft een geschiedenis van de sociologie in Nederland een overzicht van en inzicht in de inhoud van het vak, de institutionele structuur ervan, de sociaal-culturele achtergrond van de beoefenaren en de maatschappelijke rol van de discipline. Vervolgens hoort dan in kaart gebracht te worden hoe die elementen zich tot elkaar verhouden en op welke wijze en in welke mate ze elkaar beïnvloeden.

In de geschiedschrijving over de Nederlandse sociologie zijn verschillende wegen bewandeld ('onderzoeksstrategieën gevolgd') om dat probleemveld te omvatten. Geen van die pogingen kan geheel geslaagd genoemd worden.

Van Doorns boek uit 1964 niet, omdat hij wel een beeld gaf van de Nederlandse sociologische produktie, maar de betekenis die hij daaraan hechtte, te sterk overeenkwam met zijn hoopvolle verwachtingen over de maatschappelijke rol van de sociologie.

De oplossing is ook wel gezocht in het aanbrengen van een vast verband tussen de maatschappelijke context en de wetenschappelijke inhoud van de sociologie, zoals Marja Gastelaars dat zelf gedaan heeft: elk decennium één bedrijfsstijl. De relatie, die gelegd wordt tussen samenleving en wetenschap blijft zo wel erg algemeen. In feite is deze methode een voorbeeld van het zogenaamde 'sociologisch tekort': een theorie met grote reikwijdte en weinig concrete verklaringskracht.

Men kan zich ook beperken tot een deelgebied, dat gedetailleerd wordt weergegeven. Een voorbeeld van die methode is het boek van Harbers over het Talentenproject van Van Heek. Hij geeft kennissociologische inzichten binnen en rondom het project

(waarom waren de vraagstellingen zoals ze waren, welke verschuivingen traden op, enz.). Als overzicht moet deze aanpak in gebreke blijven: slechts één gebied, de onderwijssociologie van Van Heek c.s., wordt behandeld. Daarvan komt dan in wezen alleen de 'scientific community' in ruime zin gedetailleerd in beeld. Het ambtelijk beleid en de politieke invloed van verzuilde belangenorganisaties komen slechts in heel algemene zin aan de orde.

Dat laatste gebeurt wel uitgebreid in de recente dubbeldissertatie van R. Ney en E. Hueting. Zij geven een gedetailleerde beschrijving van een brede politieke sector, namelijk het maatschappelijk werk, het welzijns- en opbouwwerk. Binnen het hele krachtenveld van vierde en vijfde macht, politieke kanalen en verzuilde wandelgangen wordt door hen ook de invloed van sociologische theorieën aan de orde gesteld. Hueting en Ney hebben een mooie studie naar bureaucratie-in-actie verricht. Hun behandeling van de rol van sociologen en hun opvattingen in dat proces is zeker ook interessant. Het sociologische gedachtengoed wordt door hen echter slechts op toegepast, ge vulgariseerd niveau uitgelegd. Dat is voor hun doel terecht, want in die vorm blijkt het gebruikt te zijn. Als weergave van een intellectuele traditie en van een ontwikkeling binnen de academische discipline kan hun studie daardoor niet gelden.

Dat laatste heb ik dan zelf geprobeerd te doen, door de nadruk te leggen op de inhoud van de sociologische theorieën in een poging daarin een structuur met conjuncturen te vinden. Daarbij heb ik genoeg moeten nemen met het maken van meer algemene opmerkingen over de relatie met de maatschappelijke context.

Die aanpak heeft nadelen. Ze levert minder maatschappelijke vastigheid dan het 'model-Gastelaars' en minder precisie dan de 'methode-Harbers'. Ze geeft ook minder inzicht in het politiek-maatschappelijke krachtenveld en het gebruik van sociologische theorieën daarbinnen, dan bij Ney en Hueting het geval is.

Als voordelen van mijn 'ideeënhistorische' werkwijze wil ik noemen dat deze meer uitnodigt tot het aanbrengen van inhoudelijke differentiatie en nuancering in de beschrijving van sociologen en hun werk dan Gastelaars zich kan veroorloven. Tevens kan zo een groter, meer representatief deel van het wetenschapsgebied bestreken worden dan Harbers mogelijk is

geweest. Tenslotte biedt deze aanpak meer armslag om intellectuele verbanden uit te werken dan Ney en Hueting zich hebben kunnen geven.

III

Elke aanpak heeft zo zijn voors en tegens. Het inhoudelijke resultaat van mijn optiek is wellicht niet opzienbarend, het levert niettemin een in mijn ogen vruchtbaar theoretisch-verklarend kader op.

Zo heb ik gemeend te kunnen aantonen, dat de Nederlandse sociologie sterk lijkt op die in het buitenland. Die constatering mag voor de hand liggend lijken, ze blijkt nog steeds niet overbodig, getuige Gastelaars' opvatting dat '...de Nederlandse sociologiebeoefening zich uiteindelijk nauwelijks tot dit soort principiële reconstructies leent'.

Waarom eigenlijk niet? Zo'n zienswijze kan juist verhelderend zijn, omdat het bijvoorbeeld de invloed van de Amerikaanse sociologie na 1945 tot geloofwaardige proporties terugbrengt. Ik beschouw en beschrijf namelijk de Amerikaanse 'end of ideology'-sociologie als een variant van de algemene, klassieke Europese sociologie. De vorm waarin die in de Verenigde Staten door Parsons, Merton, Bell en Lipset gegoten is, wordt zeker invloedrijk. Maar de substantie ervan was al aanwezig in de Nederlandse sociologie. Dat inzicht relativeert het belang van de Amerikaanse invloed (overigens is het vermeende Amerikaanse cultuurimperialisme niet mijn probleem), terwijl het tegelijkertijd die invloed begrijpelijker maakt.

Door de Nederlandse sociologie te beschouwen als onderdeel van een meer algemeen patroon kan ook de positie van de 'Moderne Sociologie' verduidelijkt worden. Die blijkt om een aantal redenen niet zo bijzonder en afwijkend te zijn als Gastelaars het hebben wil.

Ten eerste, en dat wordt schoorvoetend door haar toegegeven, had de moderne sociologie ook in haar hoogtijdagen bepaald niet het monopolie op de wetenschap der sociologie. Net als in andere landen bleven andere opvattingen over het vak en kritiek op het (structureel-)functionalisme aanwezig.

Ten tweede was de kloof tussen die uiteenlopende opvattingen over het vak niet onoverbrugbaar. Ook in dat opzicht was de moderne sociologie niet zo afwijkend: ze vertoonde veel overeenkomsten met de klassieke sociologie.

Die continuïteit blijkt ook in en na 1968, als een nieuwe generatie het erfgoed van de klassieke sociologie op haar eigen wijze revitaliseert. Die herleving wordt, na wat aanvankelijke strubbelingen, moeiteloos geabsorbeerd: de sociologie verandert er niet wezenlijk door. Ook Marja Gastelaars krijgt keurig toegang tot de kolommen van *Mens en Maatschappij*, een gevestigd vakblad waarvan ze - alweer schoorvoetend - toegeeft dat het na 1968 'nauwelijks veranderd' is. Wat er *in dit opzicht* nieuw is aan het werk van de door haar opgevoerde sociologen als De Swaan, Schnabel en Schuyt ontgaat mij. Zij zetten een eerbiedwaardige traditie van de sociologie voort, met hun commentaren, analyses en rapporten over (aspecten van) de verzorgingsstaat.

IV

Waar het uiteindelijk om draait, is natuurlijk de vraag: wat is sociologie? Voor mij ligt de essentie van de sociologie inderdaad in de 'onverwoestbare gedachte' van de maakbaarheid van de samenleving. Of men nu luchthartig geloofde aan het welslagen van dat project, dan wel bange twijfels koesterde over de afloop ervan, het uitgangspunt was de wenselijkheid, ja de noodzaak om maatschappelijke verandering te kanaliseren, te temmen en te begeleiden. Ten grondslag aan dat idee lag een analyse van het maatschappelijk veranderingsproces, die ik voor het lezerspubliek van dit tijdschrift afdoende kan kenschetsen als de theorie van de overgang van de *Gemeinschaft* naar de *Gesellschaft*.

Natuurlijk stuitten sociologen bij dit project op de grenzen van maakbaarheid en op onbedoelde, onvoorspelbare gevolgen van menselijk handelen. Te beweren dat dat de bron van hun activiteit is geweest, lijkt me wat sofistich; leuk gevonden, maar het verwart oorzaak met gevolg.

De drijvende kracht achter de beoefening van sociologie ligt onmiskenbaar in de wil tot het aanbrengen van *orde*, allereerst in de verklaringen en vervolgens in de werkelijkheid van maatschappelijke ontwikkelingen. Het is wat flauw, maar daarom nog niet

onjuist, om erop te wijzen, dat Gastelaars zelf ook een voorkeur uitspreekt voor een zo groot mogelijke ordening van wetenschappelijke gegevens. Zij behoort bovendien zeker tot degenen, die menen dat een dergelijke activiteit niet in een intellectueel *l'art pour l'art* mag blijven steken. Marja Gastelaars is een echte sociologe en zal het ongetwijfeld met me eens zijn, als ik beweer dat sociologie iets anders is dan sociale geschiedenis of sociale registratie.

Het verschil is dat sociologie een maatschappijtheorie kent in de letterlijke zin van het woord: zij werkt vanuit een visie, een beschouwingswijze op de samenleving en met een praktisch doel, hoe bescheiden dan ook tegenwoordig vaak geformuleerd. Die combinatie van uitgangspunt, theoretisch apparaat en interventiedrang (die verschillende uitwerkingen kent) vormt tegelijkertijd de kracht en de zwakte van de sociologie. Dát is de verleiding waar een beetje socioloog van tijd tot tijd mee hoort te worstelen. Angst is daarbij een slechte raadgever: sociologen moeten hun afkomst niet verloochenen.

E. Jonker

Literatuur

- Doorn, J.A.A. van, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*. Utrecht, 1964
- Gastelaars, M., *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. Amsterdam, 1985
- Harbers, H., *Sociale wetenschappen en hun speelruimte. Een onderzoek naar de relatie tussen wetenschap en maatschappij aan de hand van de ontwikkelingen in de onderwijssociologie en het politieke debat over gelijke onderwijskansen*. Groningen, 1986
- Jonker, E., *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat*. Groningen, 1988
- Ney, R., *De organisatie van het maatschappelijk werk* en E. Hueting, *De permanente herstructurering in het welzijnswerk*, deel I en II van de serie *Voortgang zonder Samenhang*. Zutphen, 1989

Dupliek

Verschillen, dus

Ik heb me afgevraagd, waarom Jonker mijn recensie niet alleen kritisch maar ook verontwaardigd noemt. Ik voel mij persoonlijk niet geschaad door zijn boek, al is het oordeel dat Jonker velst over mijn *Geregeld leven* niet altijd even vriendelijk. Evenmin voel ik mij door het boek in mijn vaktrots belaagd - in mijn recensie heb ik al uitvoerig uiteengezet dat Jonker naar mijn smaak eerder te weinig dan te veel kritiek heeft op mijn vak. Dat neemt niet weg, dat mijn kritiek blijkbaar een zekere scherpste heeft. Zozeer zelfs dat Jonker - geraakt als hij is - op zijn beurt in zijn repliek een aantal planken misslaat.

Ik geef toe: mijn opmerkingen over Jonkers wat overbodige bijdrage aan het 'internalisme-externalisme-debat' zijn misschien wat aan de badinerende kant. Maar ik vraag mij af, of Jonker werkelijk denkt, dat ik beweer dat een 'theoretische afbakening van aanpak, standpunt en methodische voorkeur' niet relevant is. En ik beweer evenmin - Jonker citeert daar wat suggestief - dat hij 'alleen maar' een reconstructie maakt waarmee hij niets zou kunnen verklaren. Mijn bezwaar tegen zijn interventie in het internalisme-externalisme-debat is juist dat hij zich door er zich mee te bemoeien naar de normen in die kring - bijvoorbeeld naar een specifiek-wetenschapsfilosofische voorkeur voor stringente verklaringsmodellen - voegt. En dat terwijl hij heel goed met zijn eigen (theorie-geladen) reconstructie zou kunnen volstaan.

En zo zijn er nog meer punten waarvan ik denk dat de strekking van mijn betoog verkeerd op Jonker is overgekomen. Denkt Jonker nu echt, dat ik het *niet* relevant vind dat 'de Nederlandse sociologie sterk lijkt op die van het buitenland?' En waarom suggereert hij, dat ik in mijn *Geregeld leven* alleen maar in verabsoluterende termen van één bedrijfsstijl per decennium spreek? Maar bovenal: waarom gaat hij niet in op de argumentatie waarmee ik in het geval van de Nederlandse sociologie mijn voorkeur voor mijn eigen benaderingswijze onderbouw?

Immers, zelfs Van Doorn signaleerde al in zijn bekende én verguisde *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* dat Nederland, vergeleken met de andere Europese landen en de

Verenigde Staten een zeer pragmatisch ingestelde sociologie heeft. Wie in de geschiedenis van de Nederlandse sociologie is geïnteresseerd, wordt dan ook al snel geconfronteerd met een overmaat aan empirische, al dan niet maatschappelijk ingelijfde sociologische praktijken. Nederlandse sociologen probeerden vaak in de eerste plaats maatschappelijk nuttig te zijn. Die inzet ging én gaat zoals bekend vaak ten koste van een meer theoretisch, methodologisch of sociaal-filosofisch project.

Dat is geen schande, maar het heeft wel gevolgen voor het onderzoek. Het blijkt in de praktijk vaak moeilijk - ook voor Jonker - om vanuit de ontwikkeling van de discipline zelf een overtuigende inhoudelijke samenhang te (re)construeren, tenzij men die zo vaag houdt als Jonker doet.

Toch heeft Jonker in zijn boek een belangrijke en interessante kwestie aangevat: hoe staat het met de receptie in Nederland van een bepaald type maakbaarheid, dat wortelt in de traditionele sociologie en dat zijn weg naar Nederland vond via de Amerikaanse sociologiebeoefening? Hij omschrijft het in zijn replek als 'de wenselijkheid, ja de noodzaak om maatschappelijke veranderingen te kanaliseren, te temmen en te begeleiden' met behulp van een 'combinatie van uitgangspunt, theoretisch apparaat en interventiedrang'. Jonker onderkent eigenlijk nauwelijks de problematische kanten van die 'combinatie' maar, afgezien daarvan: hij is in zijn omschrijving van het begrip maakbaarheid naar mijn smaak historisch te weinig specifiek.

Ook nu verschaft hij eerst in zijn inhoudelijke toevoegingen enige helderheid: hij accentueert daar de overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft* en de neiging *orde* aan te brengen, in de theorie én in de geschiedenis als centrale drijfveren achter de sociologiebeoefening. Zijn eigenlijke thema is het soms sombere, soms optimistische commentaar op de komst van de moderne industriële maatschappij, én de daarbij horende vormen van interventie, met hun ingebouwde associaties van 'van boven of van buiten af', en van 'beheersing en/of ordening'.

Nu is het waar, dat Jonkers pretenties verdergaan. Maakbaarheid is voor hem zolang de sociologie bestaat een onverbreekelijk onderdeel van haar pretentie. En natuurlijk: geen socioloog zal ontkennen, dat een wens de wereld te beïnvloeden een belangrijke motor is achter de ontwikkeling van discipline. Met mijn verhaal over de *grenzen* aan de maakbaarheid heb ik echter

willen laten zien, dat de sociologie in dit verband ook andere inspiratiebronnen kent.

De afgelopen decennia komen die juist meer tot hun recht. In sociaalwetenschappelijke kring (in alle sociale wetenschappen om precies te zijn) is inmiddels het beeld van interventie sterk gewijzigd. Het beeld van 'wetenschappelijke kennis' die (van buiten af of van boven af) maatschappelijk zou kunnen worden 'toegepast' is vervangen door een beeld, waarin wetenschappelijke noties er zeker toe doen, maar waarin ze het voortdurend moeten opnemen tegen andere beelden van wetenschappelijke oorsprong. In mijn recensie gaf ik bovendien al aan, dat er ook met het beheersen en/of ordenen als beeld iets is gebeurd. Gerichte vormen van praktisch handelen worden bijvoorbeeld - met een aan de cybernetica ontleende metaforiek - voorgesteld als 'strategisch handelen' met 'ingebouwde leerprocessen'. Of als een vorm van onderhandelen met veel aandacht voor procedures. De practici honoreren inmiddels wat Giddens aanduidt als de dualiteit van het maatschappelijk handelen en dat is niet hetzelfde als Jonkers maakbaarheid.

Het grote verschilpunt tussen Jonker en mij is echter van methodologische aard. In de geschiedswetenschap wordt het dacht ik onder de noemers 'continuïteit' en 'discontinuïteit' besproken. Eenvoudig gezegd: Jonker ziet continuïteiten, ik zie breuken; Jonker ziet altijd hetzelfde, ik zie blijkbaar altijd verschil. Voor mij zou het feit dat de Nederlandse sociologie een tijdlang sterk leunde op de Amerikaanse sociologie vooral aanleiding tot een receptiegeschiedenis vol lokale accenten zijn, voor Jonker niet. Hetzelfde geldt voor de behandeling van de verschillende facetten van een begrip als maakbaarheid. Jonker ziet ze niet terwijl ik er de inzet van zou maken van mijn analyse. Jonker laat moeiteloos verschillende sociologische stromingen, zonder rekening te houden met hun onderlinge strijdigheden, onherkenbaar opgaan in zijn éne maakbaarheidsgedachte; ik zou dat nooit doen.

Jonkers afkeer van verschillen en discontinuïteiten leidt wel tot een onbedoeld effect. Het maakt, dat hij, als iets bij de naam wordt genoemd, al gauw spreekt van 'monopolies' en van 'gebrek aan nuancering'. Maar dat komt op zijn beurt ongenueanceerd over. Bovendien wordt Jonkers eigen gezichtspunt erdoor verdood. Met als gevolg dat het - ironischerwijze - op zijn beurt wordt verabsoluteerd. 'Geen verschil zien' kan nog zo bedoeld

zijn als een uiting van genuanceerdheid, in zijn effect is het soms een onderdrukkende activiteit.

Marja Gastelaars

Religie van Surinaamse Marrons

H.U.E. Thoden van Velzen & W. van Wetering, *The Great Father and the Danger. Religious cults, material forces, and the collective fantasies in the world of the Surinamese Maroons*. Dordrecht-Holland/Providence-USA: Foris Publications, 1988, 451 pags.

Het echtpaar Thoden van Velzen en Van Wetering begon in de jaren zestig onderzoek te doen bij één van de Bosnegergroepen in Suriname: de Ndjuka. Begonnen met puur antropologische vragen, raakten zij steeds meer geïnteresseerd in de historische achtergronden van de Ndjuka gemeenschap. Een combinatie van bronnen en archiefonderzoek en - heel belangrijk - het verzamelen van orale geschiedenis ter plaatse, leidde tot vele artikelen en culmineerde tenslotte in het besproken boek. Men kan via hun publikaties als het ware op de voet de verdieping van hun kennis, de verbreding van hun inzicht en invoelen in de door hen bestuurde gemeenschap volgen.

De lezer wordt stap voor stap ingevoerd in de denkwereld van een gemeenschap, door deze te bezien vanuit de interne, specifieke en ondanks contacten met de buitenwereld gesloten en consistente structuur. Tegelijkertijd worden religieuze, economische, psychologische en maatschappelijke facetten met voor de Europeaan vertrouwde concepten verduidelijkt en herkenbaar gemaakt.

De rode draad in het boek is het ontstaan van een overheersende religieuze cultus en de reactie erop van tegen-bewegingen, alle geënt op de bestaande concepten, gebed in wat de auteurs noemen de 'collectieve fantasie', en - in zekere mate - beïnvloed van buitenaf. De, soms spectaculaire, verschuivingen worden verklaard uit de fragiliteit van de machtsstructuur.

De Ndjuka maken deel uit van de Bosneger (Marron) groepen die afstammen van slaven die er in de zeventiende en achttiende eeuw in slaagden stabiele gemeenschappen op te bouwen diep in

de Surinaamse oerwouden, langs de moeilijk bevaarbare rivieren. De oorlog die met de gedupeerde slavenhouders werd gevoerd eindigde in de jaren zestig van de achttiende eeuw met vredesverdragen en vrijverklaring van de Bosnegers, een eeuw vóórdat de slavernij werd afgeschaft. Er zijn zes verschillende groepen, onder eigen opperhoofden: de Ndjuka (ca. 15000) en de Paramaka (ca. 1500) in het oosten, de Saramaka (ca. 9000) en de Matawais (ca. 1500) en de Kwintis (ca. 200) in het westen van het land, en de Alukus of Bonis (ca. 1500) in Frans Guyana (oorspronkelijk uit Suriname).

Terwijl het grondpatroon van hun religie op hun herkomst uit Afrika is terug te voeren is die, evenals hun economische en sociale organisme aangepast aan de omstandigheden in hun nieuwe woongebied. Uit Afrika stamt het geloof in een hoogste wezen (deus otiosus), verschillende pantheons, gelieerd aan lucht, aarde en water, aan voorouderverering en hekserij. Priesters, media en medicijnmannen verzorgen het geestelijk welzijn. Een hiërarchie van politieke notabelen onderhoudt ondermeer het contact met de Surinaamse regering. De bosnegerstammen voorzien in hun levensonderhoud met voedselkokers die om de paar jaar nieuw worden aangelegd in het oerwoud, met jacht en visserij. Voor meer dan de elementaire levensbehoeften zijn zij afhankelijk van het aanbod van de 'westerse' economie van de hoofdstad Paramaribo en de kust. Het geld daarvoor verdienen ze met hun arbeid voor dat kustgebied. Vanouds heeft die band van migratie-arbeid bestaan. Zij leefden dus niet totaal geïsoleerd. Tot 1880 verdienden de Bosnegers hun geld voornamelijk met de verkoop van hout en het verzamelen van rubbersap uit het oerwoud. De mannen onderhielden hun gezinnen met van dit geld gekochte extra voorzieningen, ze kaptten de akkers open, bouwden huizen, boten en zorgden voor het materiële en geestelijke welzijn van de groep.

De vondst van goud in de rivieren en de daarop volgende goldrush in zowel Suriname als op de grens van Frans Guyana veroorzaakte grote veranderingen in het leefpatroon van de Bosnegers. De goudvelden lagen in gebieden die slechts via de rivieren te bereiken waren. De met rotsen bezaaide bovenlopen waarlangs duizenden goudzoekers naar het binnenland zwermden konden slechts door Bosnegers bevaren worden. Zij werden de transporteurs. Dat betekende dat sedert omstreeks 1880 vele

honderden mannen voor lange tijd van huis waren en de boven beschreven corporatieve groepen met hun gedeelde verantwoordelijkheid verscheurd raakten. De bootslieden verdienden relatief veel geld, maar mede door hun lange afwezigheid kwam dat slechts in geringe mate ten goede aan de achtergeblevenen. Dat zette kwaad bloed. De spanningen tussen de nieuwe rijken en de verarmende thuisgroepen, waar medicijnmannen, priesters en media de dienst uitmaakten, gaven aanleiding tot een geheel nieuw patroon van religieuze concepten. Met name bij de Ndjuka aan de Tapanahoni, een zijrivier van de grensrivier de Marowijne, veroorzaakte dit grote onrust.

Terwijl de transportarbeiders beschuldigd werden door hun onverantwoordelijk gedrag via magie ziekten en honger te veroorzaken, verdachten deze de achtergeblevenen ervan door rancune en jaloezie tot hekserij te vervallen. Het gevolg was dat een aantal belangrijke priesters, na een interne machtsstrijd er in slaagde via een nieuw religieus systeem greep op de situatie te krijgen. Dat wil zeggen: de hekserij aan banden te leggen. Het centrum van hun macht lag aan de boven-Tapanahoni, maar hun invloed strekte zich al spoedig uit over praktisch alle woonplaatsen van de Surinaamse Bosnegers. De nieuwe beweging kreeg de naam Gran Gadu (Grote God of Grote Vader) en had aanvankelijk de instemming van allen. De transportvaarders betaalden de priesters flinke bedragen om gevrijwaard te blijven van funeste beschuldigingen. Zij profiteerden in eerste instantie het meest van de situatie. Ook de priesters deden er hun voordeel mee. Alle Ndjuka maar ook de andere groepen dienden zich bij de priesters te melden en à raison van een bedrag in geld of goederen een proeve te ondergaan bij het nieuwe orakel om vastgesteld te krijgen dat zij loyale burgers waren, vrij van hekserij.¹

Terwijl deze constructie voor een tijd aanvaard werd - hij strookte met 'de collectieve fantasie' van de bevolking - raakte hij toch in diskrediet. De goldrush raakte na 1920 over zijn hoogtepunt heen, waardoor de verdiensten verminderden. De bevolking begon zich steeds meer te ergeren aan het verlies van de boedel van heksen, de steeds vaker als onterecht beschouwde veroordelingen, de kostbare en tijdrovende tochten naar het centrum van de priesters van Gran Gadu en de baten van die priesters zelf. Bovendien: de beloofde sanering van hekserij bleef uit.

Nieuwe bewegingen kregen een kans, waarin charismatische re-

ligieuze leiders de ontevreden en een uitweg boden. De belangrijkste van die innovaties was die van de in de titel van het boek genoemde 'Danger'. Danger, in het Ndjuka 'Ogii' werd vertegenwoordigd in een nieuwe godheid, of liever een godheid die nieuw leven werd ingeblazen. In zekere zin dus een nativistisch concept waar de traditionele waarden van het ongecorrumpeerde bosleven gestalte in werden gegeven. Dat wilde niet zeggen dat men van een teruggrijpen naar het verleden kan spreken. Ook de nieuwe beweging trachtte, evenals die van Gran Gadu, een voordelige relatie met de onontkoombare buitenwereld te vinden. Ze was echter veel minder bereid zich aan die wereld aan te passen en zocht haar kracht in traditionele waarden. De profeten, media van Ogii, benadrukten allen de hypocrisie van de Gran Gadu-beweging en hun gebrek aan vertrouwen in de eigen cultuur. Hun aanhang verkregen zij al rondtrekkend. Tenslotte vestigden zij hun eigen centrum waar zij met hun adepten de heilzoekenden verlossing brachten: verlossing van ziekten en onheil, gewoonlijk ook nu weer veroorzaakt door hekserij. Ook zij waren - natuurlijk - niet in staat hun volgelingen boven hun 'condition humaine' uit te tillen en verloren uiteindelijk het vertrouwen. Maar telkens manifesteerde Ogii zich in een nieuw medium.

De opkomst en neergang van een aantal van deze 'shamans' en hun persoonlijke drama wordt op fascinerende wijze door de auteurs beschreven en verklaard. Hun karakterstructuur die hen tot profeet voorbestemde schijnt ook tot hun ondergang te leiden. Het aanvankelijke succes vraagt om meer en hun heberigheid: hogere vergoedingen voor hulp, meer vrouwen, hogere eisen van onderdanigheid, verdrotten tenslotte hun volgelingen en zij bleven verguisd achter. Terwijl de Gran Gadu-cultus wel aangetast werd, lukte het tot ver in deze eeuw niet die omver te werpen. Daarvoor waren de individueel bepaalde profetische bewegingen, tegenover een gevestigd priesterdom niet sterk genoeg. Het lukte pas in 1972 aan een nieuwe profeet van Ogii: Akalali. Waarom hem gelukte wat de anderen niet bereikten is niet helemaal duidelijk. Het argument van de schrijvers dat zijn profetieën de verwachtingen, gebed in de collectieve fantasieën van de gemeenschap, aanspraken gold ook voor zijn voorgangers. De onlustgevoelens over de zichzelf bevoordelende Gran Gadu-priesters was ook niet nieuw. De mogelijkheid meer geld te verdienen voor sommigen ten detrimente van anderen, de noodzaak zich

een weg te vinden in de buitenwereld, zou eerder een versteviging van de Gran Gadu-beweging doen verwachten.

Zijn succes berustte evenals bij zijn voorgangers op de aanval op de inbeslagname van de boedel van tot heks verklaarde overledenen. Hij gaf hier een originele oplossing voor: iedereen diende zich bij hem te melden om goed- of afgekeurd te worden. De afgekeurde potentiële heksen ondergingen een ritueel dat hen van elke verdenking ontsloeg. Zijn grootste succes was de vernieling van de belangrijkste heiligdommen van Gran Gadu en de inbeslagname van het belangrijkste orakel, zonder dat de priesters er iets aan konden doen. Een en ander bracht een belangrijke slag toe aan de machtsstructuur van het centrum. Toch: ook Akalali's ster begon vrij snel te dalen, om ook weer dezelfde redenen: hij begon te hoge vergoedingen te eisen, vergreep zich aan te veel vrouwen en ook hij kon de verwachtingen van een betere wereld, bevrijd van hekserij, dat wil zeggen van afgunst, hebzucht, frustraties en onmacht niet waar maken. Het duurde nog tot 1979 voor een frontale aanval op zijn heiligdom en de vernieling ervan tot zijn vlucht leidde.

Niettemin: de macht van de Gran Gadu-beweging was gebroken. Noch het ritueel van algemene reiniging door de priester, noch het tot heks verklaren van overledenen en het verbeurd verklaren van de boedel werd in ere hersteld, tot op de dag van vandaag.

De discrepantie tussen de have's en de have-not's moet in de 'collectieve fantasie' op een andere wijze worden opgelost.

Wat er uit de ingrijpende beroering die de Bosnegergemeenschappen heden ten dage ondergaat als enigszins aanvaardbare modus vivendi met de natuurlijke en de bovennatuurlijke wereld zal voortkomen, is vooralsnog onduidelijk.

De auteurs verdiepen zich in de psychologische karakterstructuur van de diverse profeten. Zij gebruiken daarvoor Freudiaanse begrippen waardoor de lezer - die bekend wordt verondersteld met de leer van Freud en een aantal andere op dat gebied - inzicht krijgt in de diepere beweegredenen van de besproken persoonlijkheden. Helemaal bevredigend is dat niet. Er mogen dan voor het mensdom een aantal psychische grondprincipes aan te wijzen zijn, een duidelijke verklaring voor de handelwijze van de diverse protagonisten geven ze naar mijn mening niet. Die wordt echter ook 'geduid' binnen de context van hun eigen cultuur:

gedreven en gedragen door de collectieve fantasie van hun medeburgers en inspelend op de omstandigheden. De combinatie van die beide methoden heeft tot gevolg dat een voor de Europeaan 'exotische' gemeenschap buitengewoon boeiend en begrijpelijk wordt beschreven.

De in het boek geproduceerde foto's zijn uniek en verhelderend, al laat de reproductie ervan te wensen over.

De veelheid van media, priesters, priesteressen, de verschillende benaderingen van de geschiedenis via mondelinge overlevering geven het boek soms een wat overladen indruk en maken het vasthouden van de hoofdlijn niet eenvoudig. Maar, zou ik willen beweren, wil men een zo volledig mogelijk beeld van een fascinerende geschiedenis van een zeer boeiende gemeenschap in de derde wereld verkrijgen, dan wordt wat extra lees-inspanning ruimschoots beloond.

Silvia W. de Groot

- 1 Zie H.U.E. Thoden van Velzen & W. van Wetering, 'Herinneringen die rondspoken. Het verleden in een Afro-Surinaamse samenleving'. (*Amsterdams*) *Sociologisch Tijdschrift*, 14 (1987), 3, pp. 407-436.

Het herstel van de naam *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* is de aanleiding geweest om het

Register op het (Amsterdams) Sociologisch Tijdschrift 1974-1988

samen te stellen. In dit register zijn alle verschenen artikelen, interviews, discussiebijdragen en polemieken alfabetisch op auteursnaam geordend. De boekbesprekingen zijn afzonderlijk opgenomen, gerangschikt op auteursnaam van het betreffende boek.

Het register verschaft u de mogelijkheid om snel en efficiënt alle vierenzestig afleveringen van de eerste veertien jaar te raadplegen.

Het Register (ISBN 90 01 74391 9) is te bestellen bij:
Wolters-Noordhoff bv, Postbus 58, 9700 MB Groningen,
telefoon 050-226311 à f 17,50.